

МОДЕЛІ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ початку ХХ ст. (1900–1916 рр.)

Ідеї самовизначення націй у політичній думці сягають часів Французької революції кінця ХVІІІ ст. Саме тоді на зміну династичному принципу, за яким передача влади була прерогативою королів, а факт підданства виводився з освяченої Богом традиції, прийшла ідея народного суверенітету. З цієї ідеї випливав "принцип національності", відповідно до якого нація визнавалася силою, волею якої утворювалася держава. Всупереч опору консерваторів, які вбачали у заміні принципу законного престолонаступництва невиразною абстрактною ідеєю загрозу для держави як такої, "принцип національності" швидко утвердився в ліберальній політичній думці і став однією з її підвалин. Новий феномен в європейській історії – поділ на нації – створив принципово відмінний фундамент європейської політики і модний об'єкт осмислення в суспільній думці.

В Україні процеси націє- і державотворення відбувалися у надзвичайно складних умовах, спричинених втратою ще в ранньому середньовіччі власної державності, розчленуванням української етнічної території, сильним асиміляційним тиском. Спольщення, а згодом зросійщення української еліти звело до мінімуму простір національної самоідентифікації. Ідея української державності могла виникати лише в контексті масштабних соціальних збурень, як це було під час Національної революції середини ХVІІІ ст. Після інкорпорації Гетьманщини до складу Московії вона опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж другої половини ХVІІ і ХVІІІ століть проявлялися в інституалізації національних спільнот. Розчленування України і розвиток двох її частин у різних силових полях, у складі ворогуючих між собою держав створили болючу для українського етносу проблему зовнішніх орієнтацій, ускладнену не тільки геополітичними притязаннями сусідів, але й гострими внутрішніми незгодами. Ремінісценції навколо проблем української державності і відновлення козацьких вольностей були майже повністю позбавлені ознак політичного активізму.

Ліберальна і національна течії в політичній думці України, хоч і зародилися майже одночасно і співіснували поруч, не знаходили спільної мови. У цьому незбігу коренилися причини багатьох майбутніх трагедій. Персоноцентристська ідея, не діставши належного ґрунту для демократичного розвитку, еволюціонувала у бік революціонаризму. Національна ж ідея у зрусифікованому середовищі змушена була ще довго житися етнографізмом, не дістаючи належного політичного вияву. Противники системи не змогли об'єднатися, не зуміли сформулювати ідеал, здатний протистояти офіційній політичній доктрині "самодержавства, православ'я, народності". Наслідком цього стали, з одного боку нездатність української еліти до самоутвердження в ролі носія державницької ідеї, а з іншого, – "прірва різномовності", яка серйозно перешкоджала цементуванню і структуризації українського суспільства. Поглиблювало цей процес своєрідне донорство інтелектуальних сил України щодо мет-

---

рополії, катастрофічний вплив на північ умів і талантів.

Як і російське, українське суспільство "відторгло" ідеї лібералізму, лишалося в полоні трансформованого в українському дусі слов'янофільства та "поверхового національства" (М. Драгоманов). Так склалася сумна для підросійської України картина подвійної ідентичності, коли правлячі класи здебільшого не тільки не ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії. Малоросійська свідомість, будучи формою сполучення місцевого патріотизму з лояльністю до імперського центру, поступово втрачала національно орієнтований стрижень. В ній почали виразно домінувати ознаки провінціалізму, запопадливого віропідданства, що істотно вплинуло на характер національного самоусвідомлення і рефлексії історичної пам'яті. Специфіка України полягала у тому, що до природної асиміляції, зумовленої соціоекономічними та соціокультурними факторами, додавався концентрований імперський тиск у формі "нав'язування етнічності" – аж до намагань цілковито викоренити мову, культуру, традиції українства.

Принципова позанаціональність і деспотичний характер імперської політики, за В. Скуратівським, полягали у тому, що вона ставила знак рівності між прихильністю до національних цінностей і сепаратизмом - з усіма політичними наслідками, які з цього випливали. В умовах майже параноїдальної імперської динаміки українське національне становлення рішуче виключалося. Три грандіозні інтелектуальні катастрофи - розгром Кирило-Мефодіївського братства, покоління "Основи" і, нарешті, "Старої громади" та її радикальних послідовників – довели здатність імперії блискавично відповідати на найменший прояв самостановлення¹. Тим, хто усвідомив свою "українськість", доводилося пробиватися не лише крізь глуху стіну офіційного трактування українців як "гілки російського народу", але й через моральний осуд більшості співвітчизників.

Таким чином, усвідомлення української самобутності відбувалося у складних умовах зіткнення двох ідей – імперської і відроджувально-націоналістичної, і корені багатьох історичних драм полягали у тому, що обидві вони були системоцентристськими. Польський українознавець В. Павлчук точно підмітив цю суперечність – "і козацька свобода і самоволя, і царська неволя не витворили індивідуалізму, не витворили навіть індивідуальність"². В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, конформізм, схиляння перед силою. Криза самоідентифікації у цих умовах оберталася слабкістю державотворчих імпульсів – навіть у порівнянні з тими, які виходили від "малих народів" Центральної і Східної Європи.

Щоб зрозуміти, чому так важко йшли процеси утвердження національної ідентичності на Наддніпрянщині, слід мати на увазі, що прагматичні інтереси української еліти, особливо зайнятої у матеріальному виробництві, ішли врозрід з ідеєю національного самовизначення. Колишній козацькій старшині довелося докласти чимало зусиль, щоб бути причисленою до сонму російського дворянства, і те, що українців не вважали "іноземцями", місцеву еліту цілком влаштувало. Інтереси промислово-банківського капіталу, що народжувався, вимагали якомога більш ємного ринку, і потреби у будь-яких національних кордонах українська буржуазія, незалежно від свого етнічного походження, не відчувала.

Якщо говорити про етнічних українців, то їх відсоток серед місцевої буржуазії був дуже невеликим. За підрахунками М. Шаповала, у 8 губерніях під-

---

російської України 90% українців займалися хліборобством та добуванням сировини, 3,6% були зайняті в обробній промисловості, 0,9% – у торгівлі, 5,5% у військовій та адміністративній сферах³. Звідси зроблені тим же Шаповалом ще у 20-х рр. два висновки, які багато що прояснюють: про українську націю як "неповне" (сьогодні ми казали б "неструктуроване") суспільство і про "міжнаціональну систему поділу суспільної праці" в ньому. Це означає насамперед, що завдання капіталістичної модернізації України здійснювалися неукраїнцями.

Те, що ключові позиції в українській економіці опинилися в руках людей, у кращому випадку байдужих, а у гіршому ворожих до української ідеї, хвилювало багатьох представників української політичної думки. Але навіть такі грамотні і національно зорієнтовані аналітики, як М.Шаповал, вихід із такої ситуації бачили лише один: "визволяти український народ...від капіталізму", тобто "від поміщиків і буржуазії, що панують в Україні яко соціальні класи і разом з тим - чужі нації"⁴. Отже, ідея соціалістичного переустрою суспільства носилася в повітрі, і будь-які революційні зрушення неминуче мали набрати насамперед соціального, а вже потім – у разі сприятливого збігу обставин – національного забарвлення.

Чому всі ці явища значно меншою мірою виявлялися у Західній Україні? Різниця зумовлювалася насамперед особливостями національної політики обох імперій. Для Австро-Угорщини, де німецькомовні піддані в середині XIX ст. не становили і чверті її населення, політика систематичної детнізації "була б самовбивчою розкішшю"⁵. На відміну від династії Романових, Габсбурзька династія, за Б.Андерсоном, виявилася неспроможною запропонувати власну модель офіційного націоналізму. На заваді стала не лише недбалість, але й особлива віра Габсбургів у своє божественне призначення і "майже безпринципна позиція серед виру історичних катастроф". Нова уявлена спільнота – Сполучені Штати Великої Австрії – виявилася мертвонародженою насамперед внаслідок негнучкості і подиву гідного традиціоналізму правлячої династії⁶.

Для українців Галичини й Буковини ця "недбалість" обернулася своєю принадною стороною. Вони не повинні були витратити, як їхні східні брати, масу зусиль на "з'ясування відносин" з імперським бюрократичним апаратом. Значно актуальнішим було для них завдання зруйнування польської монополії в краї, яку австрійський уряд використовував як знаряддя політики за принципом "поділяй і владарюй". Тривале протиборство з польською спільнотою, в основі якого лежав соціальний конфлікт між поміщиками-поляками і українськими селянами, згуртувало українців; вони утворили, якщо застосувати порівняння М.Поповича, своєрідний аналог американської community – спільноти-громади із своїми політичними і культурними стратами, політичними партіями⁷. Політична культура західноукраїнського суспільства формувалася під виразним впливом індивідуалістичних начал і властивого європейському мисленню політичного активізму; патріархально-провінційні риси у ній поєднувалися із сильними національними почуттями. Глибока ментальна різниця між двома частинами українського народу, ускладнена існуванням у межах двох імперій, утруднювала процес формування єдиної політичної нації. І якщо при цьому, зауважує сучасний польський історик Т.Стриєк, "не поставили два різні народи українські (галицькій і наддніпрянській)", то це сталося тому, що український народ як культурна спільнота існував ще до того, як в Європі дали про себе знати капіталізм і Французька революція⁸.

Кристалізація державницької ідеї в Галичині відбувалася під виразним впливом "весни народів" – революції 1848 р. Устами молодого священика В.Подолінського українці твердо заявили: "хочемо бути народом і будемо ним неминуче"⁹. Рупором настроїв тих русинів, які на етнічному чи конфесійному рівні усвідомлювали свою відмінність від поляків, стала Головна руська рада, яка заявила, що галицькі русини є часткою п'ятнадцятимільйонного українського народу.

Надалі ідентифікаційні процеси в Галичині проходили надто складно. Плутана самоідентифікація, ототожнення українців то із "спольщеними росіянами", то з "русифікованими поляками" привносили у політичне життя дух запеклої конфронтаційності. Навіть ті, хто усвідомлював свою відмінність від поляків, часто не могли визначитися: часткою якої – російської, української чи окремої русинської нації є галицькі русини. Впродовж кількох десятиліть в галицько-руському таборі домінували русофільські ідеї ("Русь Галицка, Угорска, Києвска, Московска... есть одна і тая же самая Русь"). Русофілам протистояли народовці – галицькі українофіли, які обстоювали пріоритет розмовної мови, вважали українців окремою нацією, а себе – послідовниками Шевченка. І у тих і у інших проповідь національної окремішності, нетерпимість до заповзичень з інших культур оберталася, за визначенням М.Драгоманова, "хуторною філософією"¹⁰.

Намагання захиститися як від ополячення, так і від германізації, породжувало специфічний галицький консерватизм, спрямований на збереження будь-якою ціною традиційних національно-етнічних цінностей. І все ж здатність до самоорганізації виявлялася тут виразніше, ніж на Наддніпрянщині, а поява радикальної течії у національному русі засвідчила наявність незаперечних ознак його переходу на новий, політичний рівень.

Хоч як суперечливо йшов процес творення нової ідентичності в Україні XIX ст., саме цей час характерний переходом від національного самопізнання до національного самоусвідомлення. Романтизація минулого поступається місцем його раціональному, критичному осмисленню, відбувається своєрідна "проблематизація" українськості (Г.Касьянов), починається трактування її як пізнавальної і водночас практично-політичної проблеми. При цьому "будителям сплячої нації" фактично довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її в уже якісно нових термінах.

Ідея самостійності України виразно постала у кінці XIX ст. в Галичині у контексті пошуків ідеальної "будучності" українського народу. Автор цієї ідеї Ю.Бачинський розглядав політичну самостійність України не як самоціль, а як "conditio sine qua non" її економічного і культурного розвитку, умову взагалі – можливості її існування". Поряд з боротьбою з російським абсолютизмом, доводив він, мала жменька свідомих українців має почати будити серед української суспільності думку про політичну самостійність України. Йдеться, наголошував Бачинський, не про національну відрубність, яка сама по собі нічого не вирішує, а про аналіз економічних суперечностей, породжених капіталістичним розвитком – тільки на цьому фоні українська ідея набуде якогось реального змісту¹¹.

На фоні асиміляційних процесів, які бурхливо розвивалися в Україні впродовж всього XIX ст., ідея політичної самостійності прозвучала як контроверсійна. Починаючи від М.Костомарова й В.Антоновича, в українській історичній свідомості домінувала ідея "безглуздості" думки про українську

самостійну державу. Несвоєчасною, такою, що лежить "поза межами можливого", вважав її й І.Франко. Втім, він високо оцінив сам факт появи такого національного ідеалу. "Мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати"¹².

На зламі віків ідеал політичної самостійності виразно прозвучав і на Наддніпрянській Україні. Йдеться про памфлет М.Міхновського "Самостійна Україна". Написаний у березні 1900 р., він був своєрідним політичним кредо щойно оформленої Революційної української партії. Міхновський зробив спробу підтвердити право українського народу на самостійне державне існування посиланням на статті Переяславської угоди, брутально знехтувані царським урядом. Висунувши гасло "одної єдиної, нероздільної самостійної України від Карпатів аж по Кавказ", провідники партії заявили, що їхнім ідеалом є вільна самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм. Проте невдовзі РУП відмовилася від гасла самостійної України, висловившись за автономію у складі російської федеративної республіки. На федералістських принципах стояла і її послідовниця – Українська соціал-демократична робітничка партія.

Причину того, що модель Міхновського не дістала визнання в українському соціал-демократичному середовищі, слід бачити насамперед у тому, що ранній український націоналізм виявляв виразні ознаки радикалізму з присмаком мегаломанії. В ім'я надання власному проекту ознак легітимності Міхновський не зупинився перед явними натяжками, приміром, посилався на Переяславську конституцію, якої насправді не було. Проект Міхновського не вільний від національної нетерпимості – в ньому вперше прозвучало гасло "Україна для вкраїнців", тут же містився заклик не складати зброї, "доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території"¹³.

Природно, що в такій радикальній формі український націоналізм у зросійщеному середовищі навряд чи міг здобути багато прихильників. Зате радикалістські гасла давали додаткові козири в руки імперських гонителів української національної справи, які посилювали ідеологічний тиск. Німецький історик А.Капелер ставить антиукраїнські заходи початку ХХ ст. у контекст формування імперської, наднаціональної ідентичності. "Національно-культурні прагнення українців тепер відкидалися переважною більшістю російського суспільства, оскільки здавалося, що ці прагнення ставили під сумнів єдність російської нації, яка охоплювала велико-, мало-, та білорусів. Таким чином українське питання стало ключовою проблемою російської національної ідентичності"¹⁴.

Не дивно, що на підтримку імперської ідентичності спрямовувалися величезні ідеологічні зусилля. Український національний рух, який у кінці ХІХ ст. ще перебував у культурницькій фазі, незмінно подавався у категоріях "мазепинства", "зріючої в умах гайдамаччини", зображувався у вигляді польської чи австрійської інтриги. У будь-якому вияві прихильності українців до рідної мови і культури вбачалися ознаки сепаратизму. Поняття "Україна", "українці" оголошувалися "тенденційно надуманими" і старанно вилучалися з обігу. Великодержавні тлумачення "російськості", єдиної "всеросійської нації" (підкріплені й авторитетом відомого славіста-киянина Т.Флоринського) не залишали місця для української мови, що трактувалася як російська, зіпсована польськими впливами.

Проблеми ідентичності на початку ХХ ст. стали, таким чином, гострим подразнюючим чинником, який створив додаткову вісь конфліктності. Укра-

---

їнський рух, який вступав у фазу політизації, зупинити якимись заборонами було вже неможливо; за ним стояло прагнення народу до свободи самовиявлення, до рідної мови. Цей рух ніякою мірою (принаймні до початку світової війни) не загрожував цілісності держави, оскільки, за винятком нечисленних радикалів, його ідеологи не йшли далі вимог автономії України у складі Росії. Але він виводив на новий рівень дискусії про державний устрій Росії і проблему державного врегулювання національних відносин, надто болючу для імперії. Водночас він поставив питання самовизначення націй у контекст формування багатопартійності. Революційна українська партія, відмовившись від радикальних ідей М.Міхновського, у нарисі проекту своєї програми (квітень 1903 р.) зробила своєю ідеологічною настановою "повну автономію України у внутрішніх справах"¹⁵.

Ідея автономії була у фокусі теоретичних побудов і українського ліберального табору. Запропонований М.Грушевським у 1905 р. конституційний проект виходив з ідеї національно-територіальної децентралізації імперії і створення самоврядних областей. У статті "Конституційне питання і українство в Росії" Грушевський доводив, що "тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути, – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби"¹⁶.

Механізм національно-територіальної децентралізації Російської імперії Грушевський розробив ґрунтовно. Його модель будувалася на перенесенні центру ваги у провінційні самоврядні території. Кожна територія, на якій проживає мільйон жителів, мала дістати право на самоврядування. Провінції повинні були створювати осібні (обласні чи національні) сойми і самоуправу, делегуючи своїх працівників у всеросійський парламент. До компетенції місцевого самоуправління Грушевський відносив питання освіти, охорони здоров'я, торгівлі, шляхів, місцевої поліції, а також контроль над вищою адміністрацією краю, призначенням суддів. Із формуванням національних областей мали втратити свої значення губернії, а всі дрібніші округи повинні були ґрунтуватися на національному принципі. Пропонувалося три ступеня самоуправління: самоуправні громади, виборні управи волостей і повітів, обласні сойми і створюваний ними парламент.

Розглядаючи українське питання в контексті перетворення Росії у конституційну, правову і упорядковану державу, М.Грушевський не тільки створив цілісну модель територіально-національної автономії України у загальному федеративному устрої Росії, але й теоретично обґрунтував ідею "відродження України на широких демократичних і свободних підставах". Цими підставами він вважав "признання української народності окремишньою й самостійною національною одиницею", якій не повинні чинитися ніякі перешкоди за мотивами нібито меншої культурної вартості чи близької спорідненості з якоюсь іншою народністю. Водночас Грушевський вимагав чіткого визначення української етнографічної території і такого ж рівня розвитку прав, свобод, можливостей розвою, які мають на своїй території інші народи¹⁷. Йшлося, отже, про реалізацію провідної ідеї української політичної думки – утворення "конституційної української держави в федера-

---

тивному зв'язку з іншими сусідніми державами"¹⁸.

Доводиться дивуватися сміливості, з якою М.Грушевський ставив драгівлі для імперії основоположні питання українського майбуття. Порушити їх виявилось можливим у тій атмосфері тимчасової лібералізації, яка стала прямим наслідком революційних подій 1905 р. Революція створила в Росії зовсім нову політичну атмосферу: вперше після століть казенної "німотності" стало можливим дискутувати на тему федералізму, автономії, самоуправління, "союзної держави чи союзу держав", мови викладання у школі тощо. У політичному дискурсі ця тема вже не була просто залякуючим символом: за ідеєю федералізму тепер стояли певні, хай і нечисленні, політичні сили. І хоч йшлося поки що лише про автономію Польщі та Фінляндії, еліта кожної з пригноблених націй вже приміряла пошитий революцією одяг на себе.

На такому, створеному революцією ґрунті стала можливою поява і більш радикальних моделей майбутнього самовизначення України. В часописі створеної М.Міхновським Української народної партії (УНП) було надруковано інший варіант конституційного проекту під назвою "Основний Закон Самостійної України – Спільки народу українського". За цим проектом Україна мала стати спількою вільних і самоврядних "земель" – Чорноморської, Слобідської, Північної, Степової, Лівобережної України (Гетьманщини), Полісся (Гайової України), Правобережної, Підгірської, Горової, Понадморської України. Кожна з цих земель мислилася вільною, самоуправною спількою громад. Джерелом влади мав бути народ. Законодавчу владу передбачалося зосередити у двопалатному парламенті – Раді представників та Сенаті, виконавчу – в руках президента. Чітко обумовлювалися права і компетенції законодавчої, виконавчої, судової влади, земських рад, норми представництва у виборних інституціях, права громадян. Українська мова оголошувалася офіційною, але акцентувалося на тому, що всі мови вільно уживаються в Україні. Втім, не можна не бачити і того, що проект не вільний від деяких елементів дискримінації щодо меншин ("чужинців"). Ті з них, хто оселився на Україні за 10 років до введення закону, мали дістати права громадян, але лише після подання відповідної заяви і не раніше ніж через рік після введення закону в дію. Націоналізація землі теж мала проводитися за етнічним принципом: у власників-українців – за викуп, у "чужинців" – шляхом відбирання. Не дивно, що проект НДП зазнав жорсткої критики з боку українських соціалістів і лібералів.

Отже, зазнавши виразного впливу ідей М.Драгоманова про "вільну спільку" громад, проект УНП виводив Україну поза межі будь-якої федерації, акцентував на її самостійності¹⁹. Аналізуючи цей та інші проекти, М.Кармазіна доходить висновку, що політичне думання українців на зламі століть йшло принципово іншим руслом, ніж російське. У той час як засадничими категоріями російської політичної думки були "монархія", "православ'я", "теократія", "диктатура", українська політична думка дебатувала проблеми демократії, федерації, свобод і прав особистості і "громади"²⁰.

З цим висновком можна погодитися, хоча й не беззастережно. В російському державознавстві, починаючи від 1905 р., теж дебатовалися поняття федерації й автономії; інша річ, що політична спрямованість цих дискусій визначалася вимогами обстоювання державної єдності. Російські правознавці готові були визнати, що "у націй численних, сильних культурою чи згуртованих, ніяка реформа, ніяка подачка не може послабити чи знищити мрію про влас-

---

ну державу"²¹. Але свою місію вони здебільшого бачили в тому, щоб у переліку таких націй Україна не фігурувала. Тому акцентували на допустимості автономії лише для тих "заінтересованих національностей", які мають "різко окреслені географічні кордони"²². Щодо федералізму і його застосовності до російських умов позиція була ще більш однозначною. У ґрунтовній праці А.Ященка "Теория федерализма" зазначалося, що в Росії "федералізм мислимий лише як роздроблення єдиної суверенної влади, і тому він має бути безумовно засуджений"²³.

На такому фоні обстоюванні М.Грушевським ідеї децентралізації імперії і "самоуправи на національній підставі" сприймалися як "крамольні" навіть на фоні політичних зрушень, спричинених революцією 1905 р. В обстановці століпінської реакції вони звучали як виклик. Однак суттєвих змін у його позиції не сталося. У статті "Українці", що вперше була надрукована у Петербурзі у книзі "Формы национального движения в современных государствах" (1910), Грушевський наголошував на тому, що "прогресивне українство не виділяє вирішення свого національного питання із загальної проблеми перетворення старої бюрократичної централізаторської Росії у вільну правову державу". У ній чітко формулювалися підвалини політичної програми українства: "децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні"²⁴.

Позицію української інтелігенції, що і в умовах реакції продовжувала настоювати на національно-територіальній автономії і федеративному устрої Росії, слід розглядати як акт громадянської мужності, особливо гідний поваги в умовах шаленого цькування українства з боку не тільки "охоронців"-консерваторів, але й безкомпромісно налаштованих на централізм російських лібералів. Якби гасла автономії України зникли з політичного дискурсу у 1907 – 1914 рр., вони навряд чи так швидко утвердилися б у суспільній свідомості у буремному 1917-му. Радикальний демократизм із сильним соціалістичним забарвленням і національний федералізм повністю вкладалися в традиційну схему розвитку українського національного руху і забезпечували те сполучення соціальних і національних прагнень, у якому ідеологи українства вбачали запоруку його життєвості.

Твердість і послідовність в обстоюванні кардинальних вимог українського національного руху справили помітний вплив на позицію тієї частини польської спільноти, яка розуміла нереалістичність гасел "історичної Польщі", "Польщі від моря і до моря". На відміну від шовіністів, які роздухували настрої неприязні у відносинах між українцями і поляками, "українці польської культури" наголошували на культурно-суспільних обов'язках поляків в єдиній територіально-національній одиниці, якою є Україна. Ідеолог цієї течії В.Липинський у 1909 р. на сторінках київського часопису "Przełom Krajowy" сформулював концепцію територіалізму ("крайовства") як специфічної лояльності, що ґрунтується на "збереженні на Україні польської культури і польської національності, а не того загальнопольського права власності, що спирається на визиск українського народу"²⁵. Йшлося, отже, про визнання якоюсь частиною польської спільноти українського руху як серйозної суспільної сили і навіть про підспудний намір його очолити. Втім, ні в українському, ні в польському середовищі ідеї "територіалістів" серйозної підтримки не дістали. Найглибшою причиною цього були різні підходи української і польської

політичної думки щодо визначення кордонів польської автономної території. Українці виходили з етнічного принципу, визнаючи законність вимог автономії Польщі в її етнографічних межах. Поляки ж обстоювали інший, історичний принцип, домагаючись автономії для Польського королівства в кордонах, встановлених Віденським конгресом 1815 р. Проблема спірних територій – Холмщини і Підляшшя – була в цих умовах сильним подразнюючим чинником, який утруднював порозуміння.

Хоч яким серйозним був вплив українсько-польських відносин на пореволюційний клімат в Україні, головна вісь конфліктності проходила не тут. Революція показала: всупереч надіям на те, що скасування антиукраїнських мовних заборон стане могутнім чинником дерусифікації України, сподіватися на швидку зміну культурних і мовних орієнтацій міського населення не доводиться. Під впливом промислового піднесення початку століття, що супроводилося значним притоком "зайшлої" робочої сили, українське місто дедалі більше денационалізувалося: у Києві кількість городян, які вважали рідною українську мову, скоротилася від 22 % у 1897 до 16 у 1917 р., в Одесі відповідно з 5,6 до 3. Українське обличчя пролетаріату розмивалося, а поряд з цим зростала притягальність соціалістичних утопій серед політично активних робітників.

Для радикалів марксистського зразка, що діяли на території України, головною була проблема узгодження марксизму з місцевими реаліями. Оскільки російська соціал-демократія в особі свого найбільш масового, більшовицького крила категорично не сприймала національний принцип в організаційній побудові партії, особливий, "український марксизм" і в умовах реакції мав непогані шанси. Але в конкретних умовах української дійсності йому протистояли не тільки імперські великодержавницькі сили (зафарбоване у соціалістичний колір "мазепинство" уявлялося їм особливо небезпечним), але й більшовики, які невтомно воювали проти "націоналістичної дрібнобуржуазності". Це створило парадоксальну ситуацію, коли солідний ідейний потенціал української соціал-демократії виявився неспівставним з її мізерними організаційними можливостями. Не знаходячи застосування своїм силам на Наддніпрянщині, ідеологи УСДРП поволі емігрували в Галичину і далі на Захід, відриваючись від місцевого ґрунту; деякі з них, як, приміром, Д.Донцов, еволюціонували убік уже не уявного, а справжнього сепаратизму.

У поміркованому, ліберально-демократичному таборі лінії розмежувань вимальовувалися менш виразно – насамперед внаслідок його ідейної й організаційної аморфності. Активізація російського націоналізму і його гостро антиукраїнський підтекст згуртовували лібералів на ґрунті протидії урядовій політиці в "українському питанні". Але асиміляційні процеси в українському суспільстві зайшли вже дуже далеко, і ліберали на кожному кроці стикалися з проблемою нерозуміння і непідтримки їх вимог, особливо у східному і південному регіонах. У ліберальних інтерпретаціях українська ідея існувала як фантом і програвала на фоні значно краще артикульованих "російської" і "польської" ідей.

Що ж до радикально-самостійницького крила в українській політичній думці, то ідеї загальноросійського наступу проти самодержавства, виразно артикульовані в ході першої російської революції, дещо приглушили резонанс ідеї соборності. Оскільки ідеологи НДП не були в змозі запропонувати якісь конкретні механізми втілення в життя ідеї "Самостійної України", остання лишалася притягальним і збуджуючим міфом, вплив якого на суспільну свідомість в конкретних умовах реакції був здебільшого подразливим. В антиукра-

---

їнських конструкціях самодержавства "мазепинці" фігурували як безлика, нерозчленована маса, і дошкульні удари, які призначалися радикалам-самостійникам, сипалися на плечі всіх учасників національного руху. Природно, що це створювало в ньому додаткові лінії розмежування і девальвувало національну ідею як таку. Гасла самостійності змогли стати реальним конструктом масової свідомості лише тоді, коли зусиллями вже інших ідеологів були поставлені в геополітичний контекст боротьби російського і австро-німецького імперіалізмів. За іронією долі найпослідовнішими самостійниками стали "українські марксистки".

Своїм власним, особливим шляхом в осмисленні досвіду революції йшов один з найздібніших ідеологів УСДРП Д.Донцов. "Що зломило революцію 1905 року? – запитував він і відповідав так: – Відносна чисельна слабкість одинокого щирореволюційного елемента – робітництва, зрада буржуазії і тупість селянства"²⁶. На такому фоні справа національного визволення ставала, за Донцовим, "дуже непевною, принаймні в найближчій будучності"²⁷. Проаналізувавши виступи ідеолога російського лібералізму П.Струве на захист російської експансії в басейні Чорного моря та на Близькому Сході, він ще у 1909 р. дійшов висновку: оскільки український визвольний рух стає на перешкоді панславизмові, неприхильність до "мазепинства" в російському лібералізмі має змінитися справжнім походом проти українського руху.

Надалі позиція російських лібералів в українському питанні підтвердила точність цього прогнозу, і Донцов виразно еволюціонував у бік самостійництва. У 1913 р. він писав, що разом з банкрутством лібералізму вся драгомановська програма виявилася позбавленою сенсу. Українство, доводив він, самою логікою життя було змушене стати "ворогом російської державності взагалі яко такої"²⁸. Ввівши у політичний дискурс гасло політичного сепаратизму, Донцов – всупереч своїм суб'єктивним намірам – зміцнював позиції ворогів українства і в самому українському суспільстві сів сумніви і вагання. Бо кожен, хто не втратив здатності мислити, розумів примарність надій на безкровний варіант здійснення сепаратистських планів. Мало втішало й те, що Донцов ставив їх реалізацію у контекст майбутньої війни в Європі.

Загальний вплив революції 1905 – 1907 рр. на політичні процеси і особливо на стан політичної культури навряд чи піддається однозначним тлумаченням. Самодержавство захиталося, і для відсталого поліцейської країни це віщувало позитивні зміни. Підданський тип політичної культури поступався місцем новому, з виразними ознаками політичного активізму. Втім, активність пробуджених мас мала різні виміри: в один і той же день у Києві, приміром, відбувалися і мітинги з досить тверезими оцінками дарованих самодержавством "свобод", і жахливі єврейські погроми. Революція розхитувала основи цивілізованого співжиття, сакралізувала насильство, одурювала примарною легкістю здобуття "всього і відразу". Моральне виправдання екстремізму, терпимість до ксенофобії, так само як і згуртування законослухняних громадян на ґрунті "охоронного" консерватизму – неминучий зворотний бік революціонізму. Будь-яка революція небезпечна насамперед ескалацією насильства і пробудженням поряд з прекраснодушними ілюзіями також і низьких інстинктів. Незавершені ж революції (а саме такою була перша російська) вимагають продовження і, отже, не обіцяють спокою і примирення.

Революція виявилася слабкою, щоб істотно підірвати монархічно-бю-

---

рократичну систему Росії, і, отже, пов'язані з нею надії на здобуття Україною бо-дай формальних ознак автономії були примарними. Наявність у середовищі української еліти кількох сильних ідеологів не компенсувала ніякою мірою слабкі позиції українського капіталу, який мав би бути життєво зацікавленим у свободі економічного маневру. У досить тонкому прошарку національно свідомої еліти не було власників великих капіталів, не було навіть людей, здатних осмислити напрям капіталістичної модернізації. Адміністрація, промисловість, фінанси, наука перебували переважно у неукраїнських руках, і отже, український рух міг спиратися хіба що на провінційне вчительство. На відміну від Галичини, у ньому практично не брали участь священники, налаштовані проросійськи.

Внаслідок нечисленності національної еліти представники різних політичних течій, як правило, були знайомі між собою, і на міжпартійні незгоди накладалися ще й особисті амбіції. Непримиренна боротьба "українських марксистів" проти "поступовства" і "культурництва" лібералів створювала в українському русі атмосферу гострої конфронтаційності, а крайня непоступливість і ідейний максималізм більшовицьких лідерів змушували УСДРП вести виснажливу боротьбу "на два фронти". Зрештою те, що майже вся національно свідома інтелігенція була "лівою", монолітності українському рухові не додавало. Оскільки консервативний спектр в українській політичній думці був взагалі відсутній, українські діячі, що дотримувалися консервативних поглядів, змушені були шукати свою нішу у російських партіях. Поле українсько-російської конфліктності у зв'язку з цим набувало викривлених, потенційно небезпечних обрисів.

Все ж зрушення, які відбулися у світовідчутті і політичній поведінці українства під впливом революції 1905 – 1907 рр., були позитивними, і не лише тому, що вперше після століть русифікаторської мовної політики українець Наддніпрянщини зміг відчутти притягальність легального українського мовлення. Значно більше важило те, що революція винесла на поверхню політичного життя і значною мірою легалізувала ідеї "автономної" України у складі Росії, які в опозиційній політичній думці тісно пов'язувалися з боротьбою за "загальнолюдські" (економічні, політичні, культурні) права. В пропонованих ліберально-демократичними колами проектах реорганізації Російської імперії виразно звучав мотив необхідності розв'язання національної проблеми як запоруки демократизму планованих перетворень.

І.Франко напрочуд точно передав породжене революцією відчуття весняної доби, коли тріскається крига абсолютизму й деспотизму, а "народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності". Усвідомлення приведеної в рух народної сили породжувало надію на зникнення у найближчому майбутньому "китайських стін" між обома частинами України і її випадіння з обойми "неісторичних націй". І не випадково саме в контекст осмислення того нового, що принесла в життя України революція, Великий Каменяр поставив завдання витворити "з величезної етнічної маси українського народу українську націю", суцільний культурний організм, здатний як до опору будь-яким асиміляційним впливам, так і до продуктивного засвоєння загальнолюдських культурних здобутків²⁹.

Втім, відчуття нової "весни народів" скоро минуло, а доба жорстокої реакції розставила акценти в політичному дискурсі по-іншому. Те, що ще недавно подавалося як просвітницька, гуманістична місія (пробудження в політич-

---

ному мисленні і світовідчутті українців усвідомлення власної ідентичності, творення власної "візії" минулого) тепер неминуче набирало вигляду політичного протесту і відповідно каралося. Жорстокі правила політичної гри, що їх нав'язав своїм опонентам царизм, зумовлювали відхід поміркованих верств не лише від революційного прожектерства, але й від національного руху. "На цім фоні, – констатував пізніше один з відомих українських видавців В. Королів-Старий, – майже цілком зникало українство. Неокреслені, неоформлені, ще цілком невизрілі піднесені українські настрої ... швидко догорали, як солом'яний віхоть, лишаячи по собі виразний чад провокацій, зради, пореволюційної деморалізації, славетної "малоросійської шатості" та сіру млу імпотентної апатії"³⁰. На поверхні політичного життя мали шанс лишитися здебільшого лише радикальні течії – або універсалістські ("інтернаціоналістські"), або виразно самостійницькі.

У таких умовах ідея самостійності України найчастіше зринала в контексті гострої міжпартійної і внутріпартійної боротьби. Данину самостійництву віддала частина українських соціал-демократів, зокрема редактор спільного органу українських соціал-демократичних партій Росії і Австрії "Наш голос" Л.Юркевич. На нараді гуртка українських емігрантів у Львові (4 – 6 березня 1911 р.), в якій взяли участь А.Жук, Л.Юркевич, В.Степанківський, а також спеціально запрошений В. Липинський і редактор віденського "Українського огляду" В.Кушнір, йшлося про те, щоб "поставити на перший план національно-політичну сторону української справи" і видавати орган "під прапором державної самостійності України".

Після тривалих дискусій учасники наради ухвалили увійти в контакт з УНП і "Обороною України" і створювати власні самостійницькі групи. Домовилися і про видання часопису "Вільна Україна". Учасники наради дійшли згоди у тому, що незалежна Україна може бути лише витвором української національної революції, до якої треба йти через поразку Росії у війні. Можливим етапом на шляху до національної незалежності визнавалося "прилучення України або її частини до Австрії, котра тепер є ліпша для нас, як Росія, і злучення з Галичиною й Буковиною та зорганізування в окрему національно-територіальну одиницю".

Про результати наради Липинський поінформував митрополита А. Шептицького і М. Грушевського. Перший ідею створення нової самостійницької організації схвалив, другий висловився щодо неї доволі скептично, акцентуючи на тому, що навряд чи вона відповідає умовам часу і в усякому разі вимагає великої обережності. Під впливом Грушевського і Липинський прийшов до висновку, що австрофільська програма покищо не на часі і що "одним фальшивим кроком можна зіпсувати всю справу", поставивши себе на становище австрійських емісарів, "котрими ми не є і ними бути не можемо".

Надалі конфлікт між учасниками наради сфокусувався навколо назви майбутнього часопису, перший номер якого був оперативно підготовлений до друку А.Жуком. Степанківський і Кушнір воліли змінити назву "Вільна Україна" на "Визволенне", з чим Липинський рішуче не погодився. "За назвою, – писав він Жуку, – у нас криється два напрями, два цілком осібні світогляди". Перша назва "ясно й виразно означає ціль, до якої я йду, а такою ціллю є Україна, не "російська" й не австрійська, а Україна Вільна". Друга ж назва нічого не говорить про те, що буде з визволеною Україною.

Далі в листі Липинський досить точно визначив ту грань, яка ділила на два табори австрофілів з галицької еміграції. Є австрофіли без застережень, "по цілях нашої діяльності", і є "австрофіли тільки по сьогоднішній тактиці і то з великими застереженнями". Себе Липинський беззастережно відносив до других, для яких австрофілство – лише тактика, а ціль – "повне й цілковите визволення України по той і по цей бік Збруча". Ясно, що порозуміння на такій основі учасники недавньої наради не досягли. Юркевич від цієї групи невдовзі відійшов, а оскільки від нього залежало фінансування її органу, підготовлений номер "Вільної України" світу не побачив³¹.

Політична реакція не могла не потягнути за собою активізації російського націоналізму – як у столицях, так і в Україні. Винесене знов на поверхню політичного життя, "українське питання" тепер набувало вигляду непримиренного протиборства російської імперської і української національної ідей, ускладненого серйозним впливом польського чинника.

Завданням створеного у 1908 р. у Києві "Клуба русских националистов" оголошувалася пропаганда російського націоналізму, а також боротьба "з шкідливими впливами космополітизму..., з польським натиском і українофілством"³². Ініціатор утворення клубу публіцист А.Савенко пояснив такий напрям його діяльності досить відверто. Йшлося про те, щоб не дати українофілам утвердити у свідомості освіченої громади уявлення про українців як окремих народ: інакше, мовляв, проголошений демократами принцип "свободи національного самовизначення" спрацює в напрямі визнання ідей самостійного політичного існування України³³.

Отже, ті засади автономії, з якими російський націоналізм згоден був змиритися щодо Польщі і Фінляндії, відкидалися з порога, коли мова заходила про Україну. Система імперських аргументів щодо її статусу базувалася на положенні, згідно з яким "три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не складати одного цілого". Так міркували не лише консерватори, але й ідеологи російського лібералізму. На сторінках редакційної "Русской мысли" П.Струве розв'язав дискусію, в якій оголошував українське питання "шкідливою інтелігентською вигадкою". Історичний процес, доводив він, уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській "малоруської" та "білоруської" культур означало б "колозальне розтрачування історичної енергії населення Російської імперії"³⁴. Тому Струве з порога відкидав ідею української автономії – навіть у тому урізаному вигляді, в якому вона існувала для Польщі і Фінляндії, закликаючи до постійної боротьби проти "українського партикуляризму".

Розв'язана П. Струве дискусія тривала і напередодні, і в роки світової війни. У ній зіткнулися не лише дві ліберальні традиції – російська і українська. У дискусію включилися соціал-демократи, причому російські (більшовицькі) і українські підходи не тільки виразно різнилися, але й стикалися у непримиренному двобої. "Українське питання" виявилось тим пробним каменем, який давав змогу відрізнити справжній демократизм від уявного, "відроджувальний" націоналізм від імперського. В дискусії пропонувалися теоретичні моделі, які через кілька років дістали можливість реалізації. У тому, що Україна у 1917 – 1918 рр. сміливо брала на себе творення принципово нових зразків національно-персональної автономії, дістали свій прояв теоретичні напрацювання передвоєнних і воєнних років.

Можна впевнено твердити, що російський лібералізм, який в ході першої

російської революції досить вправно жонглював ідеями поділу влад, забезпечення прав особи, демократичного самоуправління, "спіткнувся" саме на національному питанні. Вже дискусії з питань автономії Польщі і Фінляндії, які активно велися впродовж 1905 – 1907 рр., показали, що централізаторські, імперські тенденції в теоретичних побудовах лібералів беруть гору. У вибудованій раціоналістичній моделі нової політичної системи не знайшлося місця національній свободі. Коли ж справа дійшла до українського питання, імперська налаштованість російської ліберальної політичної думки стала очевидною.

На честь ідеологів українського лібералізму, які послідовно обстоювали право українців на власну ідентичність, слід зауважити, що їхня позиція була зваженою і доказовою. Відомий правознавець і філософ Б.Кістяківський, який взяв собі псевдонім "Українець", звертав увагу на те, що справа вийшла за межі ідейної полеміки: адже противники українства апелюють до властей, яких спонукують до рішучих дій³⁵. М.Порш грамотно проаналізував економічне підґрунтя антиукраїнських інвектив: російська буржуазія, доводив він, прагне забезпечити собі міцні позиції на ринку і продовжити денационалізацію і російщення окраїн³⁶. Про "гострі зуби войовничої денационалізації", які виразно проглядаються на доброму обличчі кадетів, писав С.Петлюра³⁷.

Хто виграв і хто програв від того, що російські ліберали вкупі з консерваторами виявилися вкрай непоступливими в українському питанні? Виграли насамперед чорносотенні партії, які значно зміцнили свої позиції в Україні. Виграв царський уряд, який ще рішучіше почав душити всі прояви українського життя, переслідуючи україномовну пресу, закриваючи "Просвіти". Виграли ліворадикали-більшовики, які будували свою тактику на "кадетоїдстві" і завдяки обстоюванню права націй на самовизначення здобули собі чимало прихильників.

Вияснити, хто в цій штучно створеній ситуації програв, навряд чи варто: програла демократія як така. Українофобія, що стала основою не лише імперської державної, але й партійної політики, легко зруйнувала ті слабкі її паростки, які зійшли на ґрунті революції 1905-1907 рр. Невизнання "українськості" і нові репресії проти національного руху створили такий високий ступінь поляризації суспільства, в якому множилися взаємні звинувачення, розколи, незгоди. А головне: у цій розбурханій стихії зовсім несподівано з'явилося живильне середовище для вже не міфічного, а справжнього сепаратизму.

Показово, що ідея виведення української проблеми із суто російського контексту і орієнтації національного руху на Австро-Угорщину виникла в середовищі української соціал-демократії, яка обстоювала гасло української автономії, водночас рішуче виступаючи проти лозунгів буржуазної демократії. Вище вже йшлося про те, що її ідеолог Д.Донцов, який ще у 1911 р. спрямовував свої критичні стріли проти "отрути буржуазного націоналізму", через два роки виступив із закликом "розстатися з російським провансальством" і орієнтуватися на Австро-Угорщину як "новий центр слов'янської гравітації". Передбачаючи вибух воєнного світового конфлікту, Донцов сподівався на виникнення по його завершенні "Європи вільних народів", в якій знайде своє місце і вільна Україна.

Окрилений точністю своїх прогнозів п'ятирічної давності, Донцов дошкульно викривав "пп. Мілюкових, Струве і як там вони всі ще називаються", які "показали зрештою і нам своє "національне лице", зриваючи ту гарну мас-

---

ку, яку вони носили в "юні дні" своєї політичної невинності". Максимум того, що вони тепер згодні пропонувати Україні – це право на культурне (не політичне!) самовизначення, право плекати свою культуру шляхом приватної ініціативи самого українського суспільства, без всякої допомоги держави. Донцов звертав особливу увагу на те, що до табору ворогів українства переходять чимраз лівіші російські елементи і що не лише в чорносотенній, але і в ліберальній пресі "українство вже проголошено державною небезпекою, з котрою треба боротися з цілою енергією і без жадних зглядів"³⁸.

Своєрідним підсумком дискусій навколо "українського питання" став вихід у світ на початку 1914 р. книги "Украинский вопрос", написаної О.Лотоцьким та П.Стебницьким і виданої анонімно редакцією "Украинской жизни". Це був справжній маніфест організованого українства, обґрунтований науково і оформлений у вигляді солідного історико-філософського трактату. Його автори були свідомі того, що відповідають на назрілу суспільну потребу – розрядити "вкрай тяжку атмосферу ворожості, підозрливості та адміністративних діянь, спрямованих на найчутливіші сторони національного життя українців". Націоналістичне трактування українського питання, доводили вони, "огортає його туманом, за яким важко розгледіти справжню його природу". Отже, йшлося про об'єктивне і спокійне висвітлення українського питання в контексті політики. Автори свідомо утримувалися від полемічних прийомів і будь-яких закидів на адресу конкретних осіб. Мова йшла про українську національну ідею і про національні надбання українства, про основні етапи українського національного руху і форми українського політичного життя, про централізм і асиміляторство в національній політиці Росії, про згубні наслідки такої політики.

На самому початку книги автори знайшли за потрібне застерегти читача, що у даному випадку не може бути й мови про якусь тяжбу двох народностей на основі старих історичних прав і обов'язків. Взагалі нерационально, вважали вони, обґрунтовувати будь-які національні вимоги історичними правами. Йдеться про об'єктивний аналіз процесів асиміляції в Україні: чи настільки вони глибокі, що необхідним стало злиття двох народностей в одну? Щоб дати на це запитання чітку й недвозначну відповідь ("злиття не відбудеться"), автори докладно аналізують відмінності великоросійського і українського типів, особливості української мови, увесь комплекс проблем, які сьогодні вкладаються в поняття "етнічна ідентичність". Докладно проаналізували автори і "ходячі звинувачення" проти українства, спеціально наголосивши на тому, що "хвороблива схильність у природних і законних явищах запідозрювати таємні і злочинні пружини зовнішніх впливів лише затемнює українське питання на шкоду всіх зацікавлених у його справедливому і доцільному розв'язанні, передусім для держави". Зображення українського руху як інтелігентської течії, яку можна допустити чи не допустити, хибує на велику короткозорість, бо він завжди мав корені в національному житті і розвиватиметься за будь-яких умов. Двохсотлітня боротьба з ним не тільки не розчинила українців у "російському морі", але й створила умови для появи в українстві шовіністичних настроїв. "З цієї точки зору істинними сепаратистами в Росії справедливо можна назвати ідейних натхненників боротьби проти українського руху"³⁹.

Книга мала неабиякий суспільний резонанс і швидко розійшлася, так що вже через рік виникла потреба у її другому виданні (у 1917 р. вийшло й третє, доповнене). Навіть у російській пресі з'явилось чимало доброзичливих відгу-

---

ків на неї з особливим наголосом на об'єктивності авторів і ґрунтовності їхньої аргументації. Те, що книга допомагає звичайному російському читачеві "звільнитися від туману націоналістичних упереджень", відзначалося у редакційній статті редагованого В. Короленком журналу "Русское богатство". Оглядач журналу "Современный мир" у зв'язку з виходом другого видання книги констатував: "Українське національне самовизначення не є абстрактною формулою: воно вже втілилося в життя"⁴⁰.

Найбільші політичні дивіденди від участі в дискусії розраховували одержати більшовики, які будували свою стратегію на визнанні рівноправності націй і їх права на самовизначення. Викриттю антидемократизму кадетів і беззмістовності їхнього лозунга "культурного самовизначення" присвячувалися десятки статей В. Леніна. За його словами, шовінізм партії "народної свободи" відрізнявся від чорносотенного лише "білими рукавичками та більш дипломатично обережними зворотами"⁴¹. Готуючи у листопаді 1912 р. тези декларації думської фракції РСДРП, Ленін підкреслив, що більшовики повинні виступити "проти націоналізму урядового, з указанням пригноблених народностей: Фінляндія, Польща, Україна, євреї і т. д. Лозунг політичного самовизначення всіх національностей надто важливо вказати точно ..."⁴²

У тому, що національне питання навесні 1913 р. стало предметом обговорення в Державній Думі, була чимала заслуга лівого крила російської соціал-демократії. 20 травня більшовик Г. Петровський виголосив з її трибуни промову "Про національне питання", яку йому допомагав готувати Ленін. "У всьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого, ніж те, що виробляють у нас над пригнобленими народностями, – говорив він. – Ніде на земній кулі немає такої дикої, середньовічної інституції, як смуга єврейської осілости ... Чорносотенці та їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, напевне, тому, що у цій великій державі більш ніж будь-де пригночують слов'янські народи. Арешти, обшуки, штрафи, поліцейське переслідування за таємне вивчення рідної мови, – скажіть, де таке ще збереглося? Де це може бути у ХХ сторіччі?"⁴³.

Якщо винести за дужки деякі полемічні крайнощі і зрозуміле хвилювання молодосвідченого оратора, якого увесь час переривали вигуками справа, цю промову слід оцінити як досить вдале публічне озвучення програмних вимог більшовиків в національному питанні. Позиція Струве і його прихильників була охарактеризована Петровським як лакейська щодо чорносотенства, як обстоювання під лозунгами демократизму ідеї панівної нації. "Поняття "демократія", – наголошував робітничий депутат, – включає в себе цілковите визнання цілковитої рівноправності націй". Справжній демократизм забезпечує послідовний і вільний розвиток національностей на основі "цілковитого національного самовизначення"⁴⁴.

Обстоювання демократичних підходів у розв'язанні національного питання і рівноправності націй у більшовицькій стратегії і тактиці виділяло більшовиків з-поміж інших течій російської політичної думки і здобувало їм чимало симпатій, особливо у робітничому середовищі. Проте, написавши на своєму прапорі гасло рівноправності націй, більшовицькі лідери не тільки не запропонували реальні механізми його реалізації, але й перешкоджали його втіленню в життя тим, що категорично заперечували принцип організації пролетаріату за національною ознакою. Не робило їм честі ні намагання розколоти

і поглинути вже існуючі національні соціал-демократичні партії, ні категоричне відкидання як "безумовно шкідливих" культурно-національної автономії та "поділу шкільної справи по національностях". Одночасне безкомпромісне визнання права націй на самовизначення і надто обережне, щоб не сказати більше, ставлення до реальних вимог національних рухів переводило дискусію у площину абстрактних теоретичних побудов, далеких від тогочасних життєвих реалій.

З точки зору політичної етики позиція більшовиків у дискусіях з національного питання також не була бездоганною. Залучивши до співробітництва у редактованому ним органі УСДРП – "Дзвони" кількох відомих літераторів із праворадикального табору, Л.Юркевич звернувся з аналогічною пропозицією і до більшовиків. Відповідь Г. Зінов'єва на його лист із цією пропозицією була ухильною, але загалом коректною. Ленін же зробив до листа Зінов'єва приписку, в якій висловив своє глибоке обурення проповіддю відокремлення українських робітників в окрему соціал-демократичну організацію. Коли невдовзі після цього у більшовицькому журналі "Просвещение" з'явилася ленінська стаття "Про право націй на самовизначення", в якій йшлося про тверде визнання більшовиками права України на самостійну державу, Юркевич відповів Леніну на сторінках "Дзвону" статтю "Єзуїтська політика". "Яким робом Ілін, як і взагалі фракція більшості, може одночасно бути самостійником і разом з тим ворогом самоорганізації робітників поневоленої нації?" – запитував він. Самостійницький прапор, вважав Юркевич, більшовики піднесли тільки для того, "щоби ілюзорним кличем відвернути робітництво від боротьби за ті національні права, які давно здобули собі західноєвропейські народи"⁴⁵.

Полемічний пафос Юркевича зрозумілий, хоч цілком поділити його важко: адже позиція Леніна подана тут у його власній, не в усьому об'єктивній інтерпретації. Ленін ніколи не був самостійником в юркевичевому розумінні; в його статті йшлося не про підтримку ідеї незалежної української держави, а лише про безумовне право України на таку державу. Втім, елементи кон'юнктурності, а водночас і фанатизму й сектантської упертості у більшовицькій постановці національного питання Юркевич підмітив точно. Енергійна протидія більшовиків самоорганізації пролетаріату поневолених націй не пішла на користь ефективності боротьби проти самодержавства. Під час обговорення національного питання на одному закордонному зібранні російських марксистів Юркевич іронічно запитував своїх російських колег: за яких умов українські марксистки можуть здобути їх ласку. "У 1905 році, – говорив він їм, – ви підтримували наших ортодоксальних товаришів проти наших самостійників, а в 1914 році, навпаки, підтримуєте наших шовіністів проти нас – правовірних марксистів. Скажіть же, на якій нозі маємо скакати перед вами і що взагалі маємо робити?"⁴⁶.

А тим часом хмари у Європі згущилися настільки, що нова війна стала неминучою. "Ми майже фізично відчували, – констатував Д. Донцов, – як по наших хребтах знов готове було переїхати важке колесо історії". Напруга особливо відчувалася в Галичині, ближчій до епіцентру підземних європейських зсувів. Саме тут за рік до початку світової війни у політичному дискурсі з'явилася ідея політичного сепаратизму, вплетена в контекст "нового центру слов'янської гравітації".

Уже в 1912 р. Львів жив в атмосфері передгрозя. Війна 1912 – 1913 рр. на Балканах і поразки Оттоманської імперії знов поставили на порядок денний

ревізію дуалістичної системи в Австро-Угорщині. З пробудженням "неісторичних" народів Східної Європи питання політичної самостійності України постало у новому геополітичному контексті. У грудні 1912 р. на таємному засіданні лідерів трьох головних українських партій Галичини український депутат австрійського парламенту С. Дністрянський доводив, що майбутня війна створить реальний ґрунт для відторгнення України від Росії, наслідком чого буде поява "Українського королівства під скіпетром Габсбургів". Нарада прийняла заяву такого змісту: "З огляду на добро і будучність українського народу, на випадок збройного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії як найбільшого ворога України"⁴⁷.

У такій розпеченій атмосфері у молодіжному середовищі Галичини не могли не знайти відгуку ідеї тих українських соціал-демократів, які еволюціонували у бік самостійництва з австрофільською орієнтацією. Д. Донцов, який з 1908 р. жив у Львові, а навчався у Відні, у 1912 – 1913 рр. остаточно розпрощався із ідеєю української автономії в рамках Росії. У брошурі "Модерне москвофільство" він закликав "відкинути набік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства". Посилаючись на поправління російського лібералізму, Донцов доводив: орієнтація на московську культуру згубна для українства, від неї у нього бракує почуття гідності, вайлуватість, недисциплінованість. А намагання йти в фарватері російського політичного життя обертається нерозумінням природи суспільно-політичних явищ, притаманним країнам із нерозвинутим політичним життям⁴⁸.

Емоційний, явно розрахований на зовнішній ефект виступ Донцова грішив на однобічність: легше за все було знайти ворога на стороні і списати на нього вади власного руху, до того ж, поборюючи "модерне москвофільство", автор надто прямолінійно переносив критичні акценти з нього на всю російську культуру. В соціал-демократичному середовищі Наддніпрянщини до цих закликів поставилися з певною обережністю: до остаточного розриву з російським ліберально-демократичним рухом "українські марксистки" ще не були готові. Зате українське студентство Галичини готове було знайти в ідеях Донцова підтвердження власних максималістських прагнень.

Свою позицію Донцов виклав у рефераті "Сучасне політичне положення нації і наші завдання", з яким він виступив на Другому з'їзді українського студентства вищих шкіл Австрії, скликаному львівським Українським студентським союзом у липні 1913 р. В яскравій полемічній формі Донцов запропонував зовсім нове бачення української проблеми – розв'язання її на ґрунті політичного сепаратизму, в ході ймовірного австро-російського конфлікту. Донцов був переконаний, що пробудження "неісторичних" націй в Австро-Угорщині і її еволюція в бік національної рівноправності створює потрібний українству новий центр слов'янської гравітації. Австрія має стати, і на ділі стає, доводив він, другим після Росії слов'янським центром, що має вже свою ідеологію (австрославизм), яка непримиренно протистоїть панмосковітизму. Від еволюції українського руху залежить, чи зуміє Австрія виконати своє історичне завдання – не обмежуватись кордонами монархії, стати центром федерації слов'янських народів.

Як досвідчений теоретик Донцов уже в той час виявив глибоке розуміння мобілізаційного потенціалу, закладеного в ідеї нації. Уже згадуваний

Т.Стриєк звертає увагу на те, що в 1913-1914 рр. Донцов схилявся до розуміння народу як явища, що існує передовсім у сфері свідомості, не відшукуючи притаманних йому "об'єктивних" рис. Вплив марксистських ідей на погляди раннього Донцова виявлявся у підпорядкуванні ним ідеї "братерства народів" "інтересам поступу". Погоджуючись у принципі з формулою "історичних – неісторичних" народів, він вважав, що за півстоліття, яке минуло, "історичні" й "неісторичні" помінялися місцями"⁴⁹.

У досить стрункій логічній побудові Донцова вразливим місцем була деяка ідеалізація Австрії як знаряддя "нової революції нових народів Східної Європи", переоцінка її здатності генерувати "нові ідеї". Хоч, якщо вдуматися, змодельована ним ситуація була не такою вже неймовірною. І неможливість розв'язання української проблеми на старих, пропонованих у свій час Драгомановим, шляхах, і неминучість глобального конфлікту австро-німецького імперіалізму з російським Донцовим були спрогнозовані точно. Царизм вкупі з російським лібералізмом "сам вивів українську політичну думку в Галичині поза границі краю і поставив перед нею ширші завдання, ширшу мету". Передумовою спільної програми української нації по обидва боки кордону мислилося знищення чи ослаблення царизму і підтримання Австрією сепаратистських змагань українців.

Готуючи реферат до друку, Донцов мусив визнати, що в Україні його сприйняли несхвально. Міщанство російської України відпекується від нього із завзяттям і самоприниженням, писав він, хоч погляди на роль України в евентуальному австро-російському конфлікті поділяє мало не вся соціал-демократія якщо не в Україні, то бодай у Галичині. Донцов був переконаний у тому, що його ідеї перебувають у руслі теорії і практики європейської соціал-демократії. Тому впевнено наголошував на необхідності пропаганди австрославізму і політичного сепаратизму, поєднаної з мілітарним вихованням і організацією молоді. Дилема, що постала перед українством, у його інтерпретації мала такий вигляд – або цілковита національна смерть, або нещадна боротьба.

В принципі ідея нового центру слов'янської гравітації не була новою – ще у XVIII ст. В. Капніст намагався поставити справу звільнення України з-під московського панування у контекст європейської політики. Але абсолютне домінування впродовж цілого століття ідей автономізму в українській і передовій російській політичній думці забезпечило донцовській моделі ефект новизни. Резолюції львівського студентського з'їзду свідчать, що однодумців у галицькому студентському середовищі Донцов знайшов. У них наголошувалося на необхідності "боротись за програму політичного сепаратизму від Росії".

Зовсім іншою була реакція на виступ Донцова в соціал-демократичному середовищі Наддніпрянщини. Однопартійці побачили в його переорієнтації "звертання на шлях міжнародних авантур і змов", позбавлення українського робітництва можливості участі в оновленні політичної системи Російської держави. Юркевич однозначно засуджував сам факт пропаганди сепаратистських ідей соціал-демократом. Редакція "Дзвону" не надала Донцову можливості пояснити свою позицію на сторінках журналу. Більше того, Донцова виключили з числа співробітників "Дзвону", поставивши його тим самим поза УСДРП⁵⁰.

Серед теоретиків галицької соціал-демократії Донцов теж не зустрів під-

---

тримки. Ю. Бачинський охарактеризував його підходи як "австрофільство найгіршого сорту". На V з'їзді УСДП Галичини і Буковини (березень 1914 р.) у присутності Донцова його модель розв'язання української проблеми піддав гострій критиці керівник буковинської секції партії Й. Безпалко. Чи не найдошкульніше критикував Донцова член Виконкому УСДП В. Левинський, який з серпня 1913 очолював редакцію "Дзвону". Він зачепив головне питання, яке було своєрідним вододілом між російськими і українськими соціал-демократами – про оцінку асиміляції – і дещо несподівано для колишнього галичанина писав про її об'єктивний характер і про те, що вплив російської культури на українську далеко не завжди був від'ємним. Досить аргументовано Левинський доводив, що залежність від "москвофільства" буде подолана не бойкотом російської культури, а розвитком власної української культури, яка має стати принадою для всіх груп і класів українського народу⁵¹.

Таким чином аж до початку Першої світової війни ні націонал-ліберали, ні соціал-демократи не зуміли виробити теоретичну модель, яка відповідала б умовам капіталістичної модернізації і водночас завданням національного визволення. Здібні теоретики української соціал-демократії намагалися вписати своє бачення майбутнього України у новий геополітичний контекст, але гострі незгоди всередині національного руху паралізували усяку політичну активність. "Український соціалізм" не знаходив власної соціальної бази в індустріальному середовищі і лишався селянськоорієнтованим і умоглядним. Тому обидві моделі самовизначення, вироблені в надрах українського руху, могли мати бодай якийсь шанс на реалізацію лише в екстремальних, створених війною чи революцією, умовах.

Перша світова війна, яка втягнула в орбіту протистояння між Четверним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, Болгарія) та Антантою (Англія, Франція, Росія) 33 держави, для України стала трагедією небачених масштабів. І не лише тому, що значна частина її території стала театром воєнних дій, а українці в арміях ворогуючих держав змушені були стріляти у своїх етнічних братів. Найстрашніше полягало у тому, що обидві воюючі сторони з перемінним успіхом використовували "українську карту" для досягнення своїх геополітичних цілей. Німеччина і Австро-Угорщина, розробляючи плани просторової експансії на Схід, робили ставку на інспіровані ними ж антиросійські виступи на окупованих українських землях. Росія плекала плани прирощення своєї території за рахунок Галичини. Україні вже вкотре відводилася роль розмінної монети у сутичках імперіалістичних монстрів. Втім, щоб остаточно не втратити лице, українські політики по обидві сторони лінії бойових дій повинні були терміново визначитися із своїми політичними симпатіями.

Галичанам це зробити було легше: неминучість війни тут відчувалася давно, і прихильна до українства громадська думка була зорієнтована на те, щоб спробувати використати війну для зміцнення позицій української громади. В перший же день війни нарада представників трьох галицьких українських партій – націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів – за ініціативою К. Левицького прийняла рішення про спільну українську національну акцію. Створена наступного дня Головна українська рада (ГУР) звернулася до українського народу з маніфестом, в якому чітко висловила позицію політичних партій Галичини у новій ситуації. Ми не є прихильники війни, говорилося в ньому, ми вважаємо мир найціннішим добром людськості. Але якщо

війну неможливо відвернути, мусимо старатися, щоб жертви, яких вона вимагає, не були даремними. Російський царизм не хоче змиритися з тим, що не вся Україна у його руках. Загроза українському національному життю вимагає одностайності у боротьбі проти царської імперії. "Побіда австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України". Маніфест підписали К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич, С. Баран. Подібну ж відозву до українців Буковини видав Союз українських парламентарних і сеймових послів Буковини за підписами М. Василька, Е. Пігуляка, Ю. Лисана та Т. Драчинського⁵².

Через три дні заклик до українців Галичини було підкріплено закладанням фундаменту нової військової організації. ГУР з'єднала начальні управи всіх існуючих у краї стрілецьких і рухових організацій в Українську бойову управу. У відозві із закликом до населення записуватися до легіону Українських січових стрільців Головна українська рада оприлюднила свій, хоч і дуже схематичний, але доволі конкретний образ "відірваної від Росії України" – з столицею у Києві, "з Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря". Самостійна Українська держава повинна була мати "українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом"⁵³. З відозви, щоправда, було неясно, в якому відношенні до цієї держави перебуватиме Галичина.

На Наддніпрянській Україні процес вироблення опозиційними силами свого ставлення до війни затягнувся. Впродовж 10 днів ліберально-демократичні діячі відмовчувалися і зрештою устами С.Петлюри заявили про лояльність до російського уряду. Водночас висловлювалося сподівання, що українське питання у зв'язку з війною постане у новій площині і що толерантне ставлення Росії до українців Австрії сприятиме виправленню історичної помилки – з'єднанню всіх частин України⁵⁴.

Природно, що заява С.Петлюри спричинилася не до згуртування свідомого українства, а до його дальшої поляризації. Львівська колонія політемігрантів з України, ядро якої становили українські соціал-демократи, зайняла виразну антиросійську позицію ще до виступу Петлюри. Стратегія опори на Австрію у боротьбі за українську державність, вкладена Д. Донцовим у формулу "нового центру слов'янської гравітації", тепер діставала шанс перетворитися з туманної абстракції у систему реальної дії. Війна створювала можливість для каналізування української ідеї у нове русло – здобуття української державності на шляхах ірредентизму із одночасним артикулюванням ідей єдиної, соборної України. Справа тепер стояла лише за тим, щоб знайти для її матеріалізації відповідні організаційні форми.

Відповіддю львів'ян на назрілу потребу стало утворення Союзу визволення України (СВУ), який поставив на порядок денний завдання використання війни для боротьби за вільну Україну. За фінансової і моральної підтримки австрійських властей СВУ апелював до громадської думки Європи, наголошуючи, що українська справа є водночас справою європейської демократії. "Великі жертви, які наш народ приніс в своїй боротьбі з Росією в протязу соток літ, дають нам моральне право жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України"⁵⁵. Австрійські кошти дали змогу Союзу відкрити свої представницькі відділення у столицях і великих містах багатьох європейських країн. На них СВУ видавав свої органи – тижневик "Вісник Союзу Визволення України" (Відень, жовтень 1914 – листопад

1918 рр.), німецькомовний тижневик "Ukrainische Nachrichten" (Відень, 1914-1917), а пізніше і франкомовний місячник "La Revue Ukrainienne" (Лозанна, 1915, 1917). "Союз" видав також близько 80 агітаційно-пропагандистських книжок і брошур 12 мовами. Особливе значення для популяризації в світі "українського питання" мали брошури М. Грушевського "Українське питання в його історичному розвитку" німецькою мовою, С. Рудницького "Україна і українці" – італійською, збірка "Царська Росія – гнобителька народів" – румунською, збірка "Україна, Росія і Туреччина" – турецькою. Брошура В. Дорошенка "Українство в Росії" являла собою коротку історію українського національного руху кінця XIX – початку XX століття.

5 жовтня 1914 р. у першому номері "Вісника СВУ" Союз опублікував свою платформу. Утворення майбутньої самостійної української держави ставилося у ній в контекст "осягнення і утривалення європейської рівноваги". Як форма правління самостійної української держави пропонувалася конституційна монархія з демократичним внутрішнім політичним устроєм, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою⁵⁶.

Економічним постулатом Союзу визволення України проголошувалося проведення аграрної реформи на користь селянства. У платформі йшлося про підготовку до скликання українського національного конгресу, який мав знайти форму правно-державної організації відібраних від Росії українських земель. У разі приєднання якоїсь українсько-російської території до Австрії Союз мав на меті відстоювати ідею осібногo автономного українського краю в цій країні. Себе він вважав представником інтересів майбутньої вільної України і брав на себе місію їх захисту на міжнародному рівні.

Ідеал конституційної монархії у платформі СВУ дещо несподіваний з огляду на соціал-демократичні переконання його організаторів. Очевидно, він розглядався як компромісний для згуртування на платформі Союзу якомога ширших патріотичних сил. При цьому лідери Союзу постійно наголошували на суто тактичному характері своєї угоди з австрійськими урядовими колами. "Найстрашніші погрози, – писав на сторінках "Вісника Союзу визволення України" А. Жук, – не залякають і не сплять свідомих синів України в змагання ... скинути ярмо неволі, а в боротьбі проти нашого тирана нашим союзником завжди буде кожний його ворог, чи він буде називатися Німцем, Турком чи якимось іншим іменем. Ми знаємо, що ніхто нам нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого й Німець не дасть, і нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тієї тюрми, в якій наш народ уже понад 250 років сидить"⁵⁷.

Місце і роль СВУ в історії України ще належить об'єктивно і неупереджено дослідити. Очевидно, що його діяльність дала змогу вперше за двісті років озвучити на європейському рівні ідею незалежності України. Але за таку артикуляцію української ідеї довелося заплатити чималу ціну: створений українофобами міф про "австрійські гроші" як базу українського руху матеріалізувався, дістав якесь підтвердження. Втім, ані платформа СВУ з ідеалом демократичної конституційної монархії, ні методи його діяльності в підросійській Україні підтримки не здобули. Пошук "нового центру слов'янської гравітації" призвів до дальшої поляризації українського руху і до нових конфліктів у ньому. А головне: великодержавний тиск на українство і на тих, хто співчутливо ставився до нього в Росії, неймовірно посилювався. У завойованій Гали-

---

чині російські війська планомірно винищували найменші паростки українського життя, хизуючись намірами знищення "мазепинського гнізда".

До краю заплутувала й ускладнювала українську проблему і "зигзагоподібна" політика австро-угорської влади. Великі амплітуди її хитань пояснювалися наявністю у надрах військового міністерства та МЗС Австро-Угорщини різних політичних угруповань – як зорієнтованих на підтримку українофілів у боротьбі проти зростаючих польських впливів, так і традиційно налаштованих на колонізацію Галичини і утворення самостійного Польського королівства. З поляками вівся відвертий торг: за обіцянку приєднання до Польщі Холмщини і Підляшшя, які до війни перебували у складі Росії, поляки мали погодитися на включення значної частини "російської Польщі" до складу Австро-Угорщини. Проте, певні сили в керівництві країни побоювалися небезпек, які породжувалися подовженням лінії австро-російського кордону. Виходом їм уявлялося створення буферної України на межі між Австро-Угорщиною і Росією. Українські землі за цим планом мали бути розірвані вже не дві, а на три частини: одна мала лишитися у складі Австро-Угорщини, друга відійти до відновленої Польщі, третя – формально незалежна – стати своєрідною "санітарною зоною".

Багатьом в Австро-Угорщині і Німеччині така політична гра уявлялася небезпечною: ніхто не міг дати гарантії, що формально незалежна країна з 30-мільйонним населенням не прагнучим реальної самостійності і возз'єднання всіх етнічних українських земель. Тому розроблялося кілька паралельних моделей протекторату над "незалежною Україною" – німецького, спільного австро-німецького, навіть персональної унії України з Румунією. Кожна з політичних сил, що стояли за цими проектами, намагалася вже в ході війни щось робити для реалізації своїх планів. Єднало їх лише одне: Україні незмінно відводилася пасивна роль піддослідного кролика, що мав бути з'їденим.

Ідеологи і політичні провідники українства бачили цю небезпеку, і хоч оцінювали ситуацію по-різному, шукали виходу у творенні власних моделей майбутнього незалежної України. Війна, що легітимізувала перегляд кордонів, ставила на реальний ґрунт проблему самовизначення "неісторичних" народів Центральної і Південно-Східної Європи. Українцям, якщо вони хотіли зайняти геополітичну нішу, яка створилася на російсько-німецькому і російсько-австрійському кордонах, конче була потрібна власна модель самовизначення. Інша річ, що розколотість національно свідомого українства зумовлювала вірогідність появи не однієї, а кількох моделей.

Перша з цих моделей вийшла з-під пера Андрія Шептицького вже через два тижні після початку війни. Вона базувалася на надіях митрополита на те, що вступ австрійської армії на територію російської України буде підтриманий повстанням українців, а її політичну долю будь-яка мирна конференція вирішить шляхом відокремлення українських губерній від Росії і надання їм характеру незалежної області з устроєм, якого бажатиме місцеве населення. Шептицький був переконаний, що для розбудови державності необхідно насамперед відновити в свідомості народних мас традиції запорозьких козаків, ще живі в Україні. З числа здібних воєначальників австрійський імператор мав призначити гетьмана. При збереженні австрійської військової адміністрації гетьман мав дістати певну самостійність – з правом видавати "універсали" до армії і населення, призначити отаманів, осавулів, сотників. Митрополит особливо наголошував на тому, що у назвах військових посад, в одязі, по можли-

---

вості і в мові має відбиватися національний характер українців.

Істотною відмінною рисою запропонованої Шептицьким моделі була орієнтація на європейське право. Населенню російської України, вважав він, треба пояснити на багатьох прикладах, що імперське законодавство було до нього несправедливим і пригнічувало його. Крім проголошення свободи слова, толеранції по відношенню до всіх релігій, митрополит вважав необхідним опублікувати в перекладі на українську мову австрійський Громадянський кодекс, оголосивши його законодавчим, а також інші австрійські закони. Церковна організація мала бути такою, щоб відокремлення української церкви від російської було якомога ґрунтовнішим. На чолі відокремленої від Росії української церкви Шептицький бачив себе. Православ'я він вважав можливим зберегти, очистивши від московського впливу⁵⁸.

Важливо підкреслити, що в цій, як і в наступних моделях майбутнього України, створених у 1914-1916 рр., не йшлося про єдину соборну Україну – незалежною мала стати лише Наддніпрянщина. Про політичне майбутнє українських земель в Австро-Угорській імперії або взагалі не було мови, або це питання пропонувалося розв'язати на засадах автономії. Ідея соборності у політичній думці воєнного часу утвердилася пізніше.

Про другу модель, вироблену Союзом визволення України, йшлося вже вище. Між Росією і країнами австро-німецького блоку мала з'явитися самостійна українська держава – у формі конституційної монархії, найімовірніше гетьманату. Остаточно форму її державно-правової організації мав визначити національний конгрес. Діячі СВУ фактично погодилися з тим, що якусь частину відібраних у Росії земель буде приєднано до Австрії, і вимагали для них національно-територіальної автономії. Про існування плану відродження Польщі і включення до її складу Холмщини і Підляшшя вони, швидше за все, не здогадувалися.

Невизначений статус і невисокий авторитет СВУ не залишали місця ілюзіям: його звертання до громадської думки Європи навряд чи мало шанс стати реальним фактором політики. Про модель самовизначення мала подбати Головна українська рада – недарма вона своєю назвою ніби перекинула місток до Головної руської ради 1848 року. Адже саме в контексті "весни народів" поняття самовизначення націй набуло конкретного змісту, і голоси пригноблених народів зазвучали як політичні ультиматуми. Війна, основним театром якої стала українська етнічна територія, не могла не стимулювати осмислення проблем ідентичності віками розділеного народу. Зрозуміло, що погляди на ці проблеми з різних боків колишнього кордону були істотно відмінними.

На початку травня 1915 р. Головна українська рада реорганізувалася у Загальну українську раду. Смісл реорганізації полягав у прагненні Ради представляти інтереси не лише українських політичних партій Галичини, але й українців Буковини і Наддніпрянщини. До складу ЗУР увійшли 25 делегатів від Галичини, 6 – від Буковини і 3 – від Союзу визволення України; останні представляли Наддніпрянщину. Головою ЗУР лишився К.Левицький, його заступниками стали М.Василько, Л.Бачинський, Є.Петрушевич, М.Ганкевич та О.Скоропис-Йолтуховський.

Як організація, що претендувала на всеукраїнський статус, ЗУР оприлюднила свою модель самостійної України в декларації, зверненій до усіх на-

---

родів цивілізованого світу. Насамперед вона підтвердила вірність позиції, зафіксованій репрезентантами галицьких політичних партій (7 грудня 1912 р.), Маніфестами ГУР та "Союзу буковинських парламентарних та соймових послів" (2 серпня 1914 р.), відозвою СВУ від 25 серпня 1914 р. – про рішучу підтримку австро-німецького блоку і орієнтацію на поразку Росії. "Нашою метою щодо українських земель, що стогнуть тепер під російським ярмом, – говорилося в декларації, – є вільна, самостійна Україна, вільна самостійна українська держава".

Метою щодо цілої нації декларація проголошувала повну свободу національного розвитку. Але при цьому ідеологи ЗУР знов лишили "за бортом" ідею єдиної, соборної України. Для тих українських земель, які перебували у складі Австро-Угорщини, передбачалася лише територіально-національна автономія у формі з'єднання "українських областей в одну автономну, на основі свободи і демократії збудовану територію". Спеціально наголошувалося на тому, що повна культурно-національна автономія має бути гарантована і українцям на тих територіях, де вони у меншості, і всім меншинам на українській автономній території. Звертаючись до цивілізованого світу, автори декларації наголошували на тому, що основою тривкого всесвітнього миру для добра всієї людськості і фундаментом нових міжнародних відносин по закінченні війни має стати визволення поневоленних царизмом народів, і в першу чергу українського, "найбільш безпощадно давленого". "Визволення се є конечне в інтересі людськості, цивілізації, демократії і волі"⁵⁹.

Введена у такий спосіб у контекст післявоєнного облаштування Європи ідея вільної, самостійної України на той час уже мала солідне історико-політологічне обґрунтування. Геополітичну думку Галичини гідно представляв на міжнародному рівні відомий географ німецької школи С.Рудницький. Впродовж 1914-1916 рр. він видав кілька книг про Україну, що мали великий міжнародний резонанс. Перший том його книги "Україна і українці" побачив світ німецькою мовою у Відні, другий у Берліні. Тоді ж ця праця була перевидана угорською, румунською, італійською, англійською мовами. Рудницький став по суті засновником не тільки української політичної і воєнної географії, але й української геополітики. Цікаво, що в час війни одну з його праць було видано і в Росії, у двотомнику "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Доводиться лише гадати, як в умовах воєнного часу цензура пропустила статтю військового географа з Австро-Угорщини, в якій південні етнографічні кордони України проходили по Терекі аж до Ельбруса.

Природно, що опублікувати власну модель майбутнього України Рудницький вирішив під псевдонімом. Книга Ш.Левенка "Чому ми хочемо самостійної України", яка вийшла двома виданнями у 1916-1917 рр., містила докладний виклад політичної ідеології українського самостійництва. "Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю" – так формулює автор своє кредо⁶⁰. Вплив керівників ЗУР на напрям досліджень Рудницького був мінімальним: за його власними словами, він "дістав цілковиту свободу діяння" після того, як "загрозив страйком"⁶¹. Тому, очевидно, модель політичного устрою у Рудницького відмінна від тієї, яку пропонував СВУ. Україну він бачить, принаймні у виданні 1917 р., президентсько-парламентарною республікою з великою автономією громад і земель.

"Якої нам треба самостійної України?" – така назва останнього розділу

книги. Рудницький закликає не орієнтуватися пасивно на відомі західноєвропейські зразки. Майбутня самостійна Україна бачиться йому країною, яка одержавить засоби виробництва, передасть їх виробникам. До числа першочергових завдань він відносить інтенсифікацію дрібнотоварного виробництва, одержавлення лісових та викопних ресурсів. Першочерговими вважає здійснення екологічних заходів проти зневоднення і зниження родючості ґрунтів. Акцентує на необхідності турботи про здоров'я і освіту народу, утвердженні української церкви, толерантності до релігійних вірувань.

Зазнавши певного впливу італійської туринської школи (П. Манчіні) у визначенні характерних ознак нації, Рудницький тяжів до соціобіологічних трактувань етногенезу і у цій та пізніших працях віддав данину своєрідному національному самозамилуванню, романтизованим уявленням про український національний характер. Проте, безумовно, має рацію О.Шаблій, коли пише, що Рудницький "здійснив географічний, геополітичний "вивід прав" українського народу"⁶². Українська національно-державницька ідея вперше дістала у його працях серйозне просторово-географічне, історичне, етнографічне обґрунтування. Модель української самостійності у працях Рудницького вже має чіткі обриси і механізми реалізації.

До воєнних років відносяться і перші спроби обґрунтування перспектив створення самостійної Прикарпатської держави. Автором однієї з них був учень і опонент М.Грушевського С.Томашівський, який саме у цей час намагається довести "легітимність" Галичини в контексті світової історії. Називаючи галицько-волинську землю прабатьківщиною слов'ян, він бачив у Галичині-Володимерії втілення традицій першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства XI-XIII ст. Ретельно вивчаючи історію монархічних традицій у Галицько-Волинській державі, Томашівський закладав у модель майбутньої Прикарпатської держави ідею клерикальної монархії.

Коли восени 1916 р. над західноукраїнськими землями знов нависла загроза російської окупації, Загальна українська рада знайшла за потрібне оприлюднити нову декларацію з історичним обґрунтуванням вимог самостійності України. У зверненні ЗУР "До всіх культурних народів світу" від 15 вересня 1916 р. антиукраїнська політика царизму аналізувалася поетапно, починаючи з XVII століття; при цьому наголошувалося, що зазнаючи постійних утисків і переслідувань в Росії, українці дорожили Галичиною як своїм П'ємонт. В ім'я культури й цивілізації, в ім'я людськості й поступу, в ім'я природного й історичного права українського народу на вільне життя і розвиток своєї національної окремішності ЗУР рішуче протестувала проти нового намагання Росії підпорядкувати собі Галичину й Буковину і проти переслідування українського життя. "Українці, – підкреслювалося у зверненні, – виносять свою справу перед суд цивілізованого світу. – Хай буде вільний кождий народ, але хай же й український народ, що на суцільній території числить 35 мільонів голів і заселює простір 850000 км², не буде погноєм для чужих культур пануючих над ним народів!.. Хочемо бути самостійними господарями своєї землі, в сім'ї вільних і рівних народів мати повну спромогу розвивати свої духові сили й матеріальні багатства свого краю для себе та для людства!"⁶³.

Як бачимо, у наведеному документі ЗУР контури моделі українського самовизначення вимальовуються невизначено, хоча входження до неї трьох представників СБУ дає підстави вважати, що ідею конституційної монархії як фор-

---

ми правління у самостійній українській державі вона схвалила. Загалом австро-фільським моделям притаманні виховані десятиліттями конституційного розвитку повага до закону і уповання не на силу, а на здоровий глузд "культурних народів світу". Українці-галичани були впевнені, що в Австро-Угорщині знайдуться сили, які розв'язуватимуть українське питання з позицій історичної справедливості, "в ім'я культури й цивілізації". Невдовзі вони переконалися, що гірко помилялися.

5 листопада 1916 р. австро-угорський уряд оприлюднив акти про утворення Польського королівства і про розширення автономії Галичини, без поділу її на польську і українську частини. У відповідь на це нарада українських парламентарів під керівництвом Ю. Романчука оголосила заяву, в якій говорилося, що український народ ніколи не зречеться права національної автономії своєї території і утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії. Новий цісар Карл I запевнив українську посольську делегацію у тому, що після війни прагнення українців будуть задоволені.

На знак протесту проти брутального ігнорування українських вимог ЗУР склала свої повноваження. Її наступниця – Українська парламентська репрезентація – закликала українців до "спокійної розважної, але рішучої, солідарної і неугнутої правної боротьби". Вона ще говорила про автономію, про поділ Галичини і про український сойм у Львові. Але "правні" ілюзії дедалі більше поступалися переконанню, що незалежність можна здобути лише шляхом збройної боротьби. Саме так розуміли свою місію українські січові стрільці, – полк УСС, створений влітку 1915 р., за оцінкою німецького командування, був найкращим підрозділом в австро-угорській армії. Сотник полку З. Носковський на похороні І. Франка говорив, що "його духовні діти – українські січові стрільці, виховані та викормлені його думками і ідеями, перейняли до глибини душі його животворними словами", намагалися точно виконати його заповіт – "пішли з оружем у руках ломити ворожу скелю, щоб промостити шлях народному щастю"⁶⁴.

Природно, що запропонована Союзом визволення України та ЗУР модель української незалежності ще поглибила розкол, який давно вже існував у середовищі української соціал-демократії. У ролі головного опонента СВУ виступив Л. Юркевич, який, перебравшись з допомогою Союзу до Швейцарії, видавав там з початку 1915 р. часопис "Боротьба". Журнал вважався органом Закордонної організації УСДРП, виходив з лютого 1915 до вересня 1916 р.; всього вийшло 7 номерів.

Завданням свого видання Юркевич вважав обстоювання ідей "інтернаціонального соціалізму"; з цих позицій він різко нападав на редакції "Української життя" та "Ради", звинувачуючи їх в "сервілізмі". Але особливо дісталось від нього Союзу визволення України як "вираженню українських міщанських австро-імперіалістичних змагань", справі рук Німеччини і Австрії. Союз не є організацією російської України, доводив Юркевич, він є філією галицької Головної Української Ради і слугою австрійського уряду.

У відповідь на такі заяви М. Меленевський поспішив запевнити, що погляди Юркевича – це лише особиста думка Л. Рибалки (псевдонім Юркевича). Повторювати старі гасла автономії України у складі Росії після того, як царизм загарбав Галичину, знищив "єдине вільне вогнище української культури та підписав українському народові засуд смерті, – це значить або бути політичним диваком ... або свідомо служити справі російської революції". У заяві

наголошувалося, що українська соціал-демократія Росії ніколи не зрікалася ідеалу політичної самостійності українського народу, а домагання автономії України розглядала як етап на шляху здійснення цього ідеалу⁶⁵.

Новий конфлікт всередині УСДРП підіграв колишній "впередівець" Г.Алексінський, який на сторінках петербурзького "Современного мира" звинуватив СВУ в тому, що його керівники є платними агентами австрійського генерального штабу. Цю версію охоче підхопила буржуазна преса Росії: "Московские ведомости" писали, що весь український рух з самого початку був чужоземною інтригою і існував "на австрійські крони і німецькі марки". Алексінський спробував спростувати таке тлумачення його заяви, але слово було сказане. Недивно, що стаття Алексінського була використана Департаментом поліції як авторитетне джерело при складанні вкрай тенденційної "Записки об украинском движении за 1914-1916 годы".

Майже всі давні друзі і соратники Юркевича засудили його позицію – тим гостріше, що в особистих розмовах він обіцяв керівникам СВУ не виступати в пресі проти ідеї самостійності України. Тим часом критиці гасла самостійності була присвячена стаття Юркевича "Марна надія" у другому номері "Боротьби". Ще різкіше проти нього Юркевич виступав у № 5, у статті "Самостійництво і автономія". Україні досить буде демократичної автономії в російській демократичній республіці, доводив він. На відміну від Донцова, Юркевич не тільки не відмежовувався від Драгоманова, але, навпаки, вважав цілком співзвучними часами його думки про безгрунтовність політичного сепаратизму ("під кожною фразою Драгоманова ми підписуємося!"). Відхрещуючись від "буржуазного націоналізму", він оцінював прагнення до самостійності як "божевілля".

Не утримався Юркевич і від традиційних закидів на адресу "української буржуазії" і "українського міщанства" – у № 3 (червень 1915 р.) уособленням останнього виступають і поступовці, і галицькі українські партії вкупі із Загальною Українською Радою. Публікуючи у цьому ж номері "Заяву буковинських соціал-демократів", в якій О.Безпалко, Є.Гуцайло, В.Мороз і Є.Сандул пояснювали причини свого співробітництва з СВУ, Юркевич охарактеризував її як "документ соціалістичної капітуляції".

Керівництво Союзу визволення України у полеміку з Юркевичем вступати не побажало. Єдина згадка про "Боротьбу" на сторінках "Вісника СВУ" витримана у зневажливому тоні ("панок з України, якийсь Лев Юркевич") і містить натяк на особисті мотиви неприязні Юркевича до членів Союзу. Надзвичайно різко засудила позицію "Боротьби" львівська газета "Українське слово". У передовій статті номера за 4 листопада говорилося, що Юркевич сам не знає, чого хоче, що його вчинками керують особисті амбіції і "політична незрівноваженість". Юркевич може не поділяти орієнтацію СВУ, писала газета, але те, що він " зве його наємником Австрії й Німеччини, то цього вже п. Юркевичові ні політично, ні морально простити не можна".

Несприйняття лінії "Боротьби" в українському соціал-демократичному середовищі змусило Юркевича заявити, що він бере на себе повну особисту відповідальність за її напрям. Готовий був розділити з ним цю відповідальність хіба що П.Дятлов, який еволюціонував у бік більшовизму. Відповідаючи на публічну заяву В.Левинського проти "Боротьби" у приватному листі до нього, Дятлов охарактеризував лінію газети як "позицію інтернаціонального соціалізму" і підкреслив, що "самостійна Україна з російсько-українських зе-

---

мель, як її проголошує ЗУР, монархічна і церковна, як її уявляє Союз визволення України, і автономна в межах Австрії, те, за що ведуть тепер боротьбу згадані організації – ніколи не була нашим ідеалом". Українська соціал-демократія, наголошував він, зреклася навіть вимоги демократичної самостійної України, вважаючи її в межах капіталістичного ладу не тільки практично нездійсненною, але й політично шкідливою. Дятлов закликав Левинського поглянути на сучасний світ очима соціаліста і підтримати боротьбу не тільки проти національного, а й проти соціального гніту⁶⁶.

Багато хто, у тому числі й ретельний історик української соціал-демократії Д. Дорошенко, пояснювали безкомпромісне поборювання Л.Юркевичем української самостійності тяжкою хворобою, яка невдовзі довела його до божевілля і зрештою до могили. Навряд чи ці пояснення можна вважати вичерпними. Значно більше, ніж його власний хворобливий стан, на позиції Юркевича відбилися застарілі хвороби української соціал-демократії, яка не мала надійної соціальної бази і тому погано розрізняла "своїх" і "чужих". Прагнення бути водночас і національною, і "інтернаціонально-соціалістичною" силою створювало ефект "білки у колесі". "Усі розлазяться на всі боки. Так ми ніколи не зрушимо з місця", – сумно констатував П.Дятлов⁶⁷.

Що ж до ліберального крила політичної думки в Україні, то воно в час війни ще раз підтвердило свою прихильність до автономного устрою України у складі федеративної Росії. У грудні 1916 р. Рада ТУП оприлюднила декларацію під назвою "Наша позиція". У ній йшлося про трагедію України, яка опинилася між молотом і ковадлом, і про те, що нищення економічного добробуту і культурних цінностей народу було свідомим. Український народ, говорилося в декларації, має свій особистий рахунок до російського уряду, і війна додала до нього десятки тисяч ув'язнених і засланих у сибірську тайгу, сотні тисяч біженців, безкінечну низку репресій і заборон. А їхнім вінцем стало повернення України до часів Емського указу.

Українські поступовці заявили, що з перших днів війни визнали її чужою для себе справою і поставилися до неї негативно, зайнявши нейтральну позицію щодо воюючих сторін. Політичні постулати ТУП формулювалися так: "Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу".

Реагуючи на останні заходи австрійського уряду щодо Галичини, тупівці зауважили, що співчувають прагненню польського народу до незалежності в етнографічних межах, але найрішучіше протестують проти замаху польських шовіністів на землі, заселені українцями. "Братерськи перестерігаємо поляків – щоб не розпочинали вони справи свого визволення новою помилкою, воскрешаючи мару "історичної Польщі". Як автономісти-федералісти, автори декларації солідаризувалися з вимогами поділу Галичини на дві автономні частини. Закінчувалася декларація закликом до "всіх щирих чоловіколюбців нашого часу" – сприяти якнайшвидшому закінченню війни і утвердженню принципу – "вільна людина серед вільного народу"⁶⁸.

Коли президент тоді ще нейтральних США В.Вільсон під тиском гро-

---

мадськості своєї країни видав 18 грудня 1916 р. ноту в справі замирення, а 9 січня зробив відповідну заяву у сенаті, Рада ТУП підготувала листа до нього, в якому йшлося про трагедію українського народу і про те, що "справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки – за частину польського народу". Лист закінчувався виразом певності у тому, що на майбутніх мирних переговорах будуть враховані інтереси українського народу, який "хоче самим собою бути і завзято бореться за самобутнє існування і розвиток".

За свідченням Д. Дорошенка, до люневих подій 1917 р. цей лист не встиг потрапити у США. Але і без того Україна вже опинилася у полі зору зовнішньополітичних інтересів цієї країни. 24 січня у Палаті представників і водночас у Сенаті американського Конгресу було внесено проект резолюції з вимогою до В.Вільсона – визначити дату і провести український день. Йшлося, щоправда, лише про благодійну допомогу населенню окупованих центральними державами Галичини й Буковини. У промові автора відповідної резолюції конгресмена Дж.Хемілла прозвучали слова про "новопосталий народ", "забуту расу", "націю настільки ж чітко й гостро визначену, як і поляки, росіяни чи болгары". Резолюція про "український день" була затверджена обома палатами Конгресу і підписана Вільсоном, але ліберально-демократичні сили в Україні не зуміли належним чином використати її у пропагандистських цілях⁶⁹.

Питання майбутнього статусу України займали помітне місце і в діяльності українських есерів. У відозвах, з якими їхні місцеві організації звернулися до населення у зв'язку з початком війни, чітко проглядалася опозиційність щодо російського уряду, поєднана з пропагандою "відібрання землі у польських і московських панів". У листівці харківського гуртка УПСР до "братів-хліборобів" містився заклик не піддаватися на улесливі обіцянки царизму щодо визволення чужих народів, а добиватися власного визволення. "Самостійна, ні від кого незалежна Україна, Україна без хлопа і без пана, як казали наші славні предки, козаки – ось наша ціль", – зазначалося у прокламації Головної ради УПСР⁷⁰.

У питанні про оптимальний статус майбутньої Української держави в середовищі УПСР існували дві орієнтації. Найбільш численна Київська група і більшість організацій та гуртків обстоювали "принцип всесвітньої федерації і національно-персональної автономії, яка довершує найбільш повне і справедливе вирішення національної проблеми"; ця федерація мала постати спочатку на руїнах Російської імперії, а потім і на руїнах всього імперіалістичного світу. Тим мінімумом вимог, які мають прокладати шлях до всесвітньої федерації, група вважала національно-територіальну автономію України.

На інших позиціях стояли петербурзькі гуртки українських есерів, які називали себе "українськими народниками" або "українськими соціалістами". Вони підтримували ідею світової федерації як ідеальної мети, але вважали, що повне задоволення національних потреб народу можливе лише в самостійній українській республіці. Державну самостійність ці гуртки вважали тією формою політичного буття, яка забезпечить найкращі умови для "соціально-економічних реформ на користь трудящого люду".

На засіданні Київського комітету партії, який фактично виконував функції центрального комітету УПСР, влітку 1914 р. було остаточно визначено її

ідеологічну стратегію. Про неї М. Ковалевський пізніше писав, що "розв'язання української справи мало бути осяяне революційним шляхом. Ми відкидали так звану теорію "легальних можливостей", якої трималася наша стара громада. Визволення України з-під російського царату мало би повернути українському народові його суверенні права, а найкращим забезпеченням цих прав вважали форму демократичної республіки". По суті у цей час в УПСР почала формуватися радикальна течія, яка ставила своєю метою повну "соціально-політичну перебудову України" і з якої невдовзі вийшли боротьбисти⁷¹.

Як бачимо, порівняно з українськими соціал-демократами більш помірковані ліберальні й демократичні партії краще зорієнтувалися у створеній війною ситуації і не заплямували себе прямим співробітництвом з одним з воюючих блоків держав. Гасло федерації відкривало досить широкий простір для політичних маневрів, а обстоювання культурно-національної автономії давало змогу захищати національні права, не прив'язуючись намертво до колісниць однієї з протиборствуючих сторін. З висоти історичного досвіду, який підтвердив життєвість ідеї національно-культурної автономії, можна впевнено твердити, що більшовики чимало втратили, відмовившись від неї, а заодно і від ідеї федералізму. Зациклившись на обстоюванні абстрактного права на самовизначення, вони прирекли себе на безкінечні теоретичні дискусії. Ці дискусії розводили колишніх однодумців по різні боки барикад, але ні на йоту не наближали їх до розв'язання дилеми: чи сумісне взагалі право націй на самовизначення з обстоюванням переваг великих держав?

Війна на якийсь час пригальмувала дискусії, але вже через рік вони відновилися. У вересні 1915 р. Циммервальдська конференція партій, що виступили проти війни, опублікувала маніфест із визнанням права націй на самовизначення. Польський соціал-демократ К.Радек відповів на нього на сторінках шведської газети різкою статтею, в якій "боротьба за неіснуюче право на самовизначення" оголошувалося "ілюзорною". Капітал переріс рамки національних держав, доводив він, і навіть єдність царської "тюрми народів" підтримується не тільки військовою вартою, але й потребами капіталістичної експансії. Весною наступного року дискусія була перенесена на сторінки журналу "Vorbote", який видавала Циммервальдська ліва група. Тут у квітні 1916 р. з'явилися дві групи тез – за самовизначення, написані В.Леніним, і проти, написані К.Радеком.

Тези Леніна не могли не привернути увагу Л.Юркевича – хоча б тому, що в них згадувалося і його прізвище, причому знов у різко негативному контексті. Про нього йшлося як про опортуніста, в сумнівному товаристві "досить одвертих слуг буржуазії, які захищають анексії в ім'я того, що імперіалізм і політична концентрація прогресивні, і заперечують нібито утопічне, ілюзорне, дрібнобуржуазне і т.п. право на самовизначення"⁷².

Хоч Юркевичу було не звикати до ленінських окриків, на цей раз удар був несподіваним. Адже впродовж усього 1915 р. він чимало робив для наведення мостів між групою "Боротьби" і більшовицьким центром, і здавалося, крига скресла. До опублікованої на сторінках "Соціал-демократа" статті В.Левинського "Україна і війна" Ленін написав примітку, в якій зазначив, що хоча незгоди з прихильниками напрямку "Дзвону" у більшовиків лишаються, їх радує зближення цієї групи з "Соціал-демократом". Ленін високо оцінив той факт, що Юркевич і його група відмежувалися від СВУ⁷³.

Приблизно до цього часу відноситься лист Юркевича до ЦК РСДРП,

---

який дає яскраве уявлення про ті сили притягання і відштовхування, які визначали характер відносин лівих українських соціал-демократів з більшовицьким центром. Юркевич писав, що позиція більшовиків "нам найбільш симпатична з усіх позицій російських товаришів", але зауважував, що не може приєднатися до неї без серйозних застережень, зокрема, щодо надто універсальної постановки гасла громадянської війни. Що найбільше розділяє більшовиків і "лівих" в УСДРП, так це національне питання. Більшовицьку тактику Юркевич охарактеризував як сепаратистську, а власну – як "тактику боротьби за національні демократичні реформи (територіальна автономія для більшості і культурна автономія для меншості)"⁷⁴.

Передчуття не обмануло Юркевича – різні погляди на шляхи розв'язання національного питання у відносинах більшовиків і "лівих" з УСДРП знов стали каменем спотикання. Чітка позиція Юркевича – націям необхідне не абстрактне визнання їх права на відокремлення, а національна автономія, політична децентралізація, яка б відповідала національному поділу держави – була в принципі несумісною з тогочасною ленінською постановкою національного питання, оскільки клала в основу суспільного життя національний принцип.

Головні свої критичні стріли Юркевич спрямовує, як і раніше, проти основної суперечності в ленінській постановці національного питання – одночасного обстоювання права націй на самовизначення аж до відокремлення і переваг великих держав. Більшовицька програма, доводить він, містить визнання права націй на самовизначення і його заперечення, отже вона дорівнює нулеві. Але коли в математиці нуль означає ніщо, то в політичних програмах нулі часто фігурують як великі числа. Здійснення права на самовизначення зобов'язує до "оборони батьківщини". Що буде, коли великоруський пролетаріат боротиметься за "єдність", а український – за "відокремлення"? Якщо Україна повстане проти Росії, вихований Леніним в дусі визнання переваг великих держав російський пролетаріат вважатиме українських робітників зрадниками справи "повного політичного й економічного визволення" і буде боротися проти них з "визвольною" метою"⁷⁵.

Як бачимо, Юркевич досить точно змоделивав ситуацію, яка виникла наступного року і призвела до фактичного стану війни між РСФРР і Україною. Коли йшлося про теоретичний аспект проблеми самовизначення, позиція Леніна здавалася сильнішою, ніж точка зору Юркевича. В теорії цілком можна бути прибічником права націй на самовизначення аж до відокремлення і противником відокремлення у якомусь конкретному випадку, і навряд чи звинувачення на адресу Леніна у суцільному лицемірстві було справедливим. Але Юркевич мав рацію у головному – життя вносить у теорію найсуттєвіші поправки саме у часи революційних зіткнень. Те, що соціал-демократія – як російська, так і українська – не завжди вмiла передбачати можливі наслідки теоретичних побудов, призвело невдовзі до багатьох трагедій.

Таким чином, в обох імперіях, які війна поставила на грань розвалу, національне питання стало тим лакмусовим папірцем, який наочно виявляв кризу архаїчно-аграрних суспільств із підданським типом політичної культури. Імперії були не в змозі досягнути глибини національних рухів і ту небезпеку, яку вони для них становили. У свою чергу національно орієнтована еліта найчисленнішого із пригноблених народів виявилася непередбаченою до використання шансу, який їй давала історія: згуртувати маси навколо національної

ідеї і створити бодай на теоретичному рівні оптимальну модель післявоєнного розвитку України. Її зусилля виявилися різноспрямованими і розпорошеними: одна частина діяла в рамках національно зафарбованого соціального реформаторства і обстоювала автономістський ідеал, інша віддала перевагу радикальним самостійницьким та ірредентистським проектам. Створену війною ситуацію в українському русі автори книги "Украинский вопрос" оцінювали як безнадійну: Наддніпрянщині загрожувало повернення до доконституційного режиму, приєднання до Росії Галичини означало б остаточну загибель української культури⁷⁶.

Вимальовувалася лише одна сила, здатна розрубати тугий вузол створених війною суперечностей – нова революція в Росії. І вона стала фактом у лютому 1917 р.

-
- 1 Скуративский В. Парадоксальное зеркало // Родина. - 1999. - № 8. - С.69-71.
  - 2 Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka. - Krakow, 1998. - S.87.
  - 3 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. - С.14-15.
  - 4 Там само. - С.21.
  - 5 Исламов Т.М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI - XIX в. // Новая и новейшая история. - 2001. - № 2. - С.28.
  - 6 Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. - 2-е вид. - К., 2001. - С.136-139.
  - 7 Попович М. Мифология и реальность украинского Возрождения // Дружба народов. - 1998. - № 5. - С.162.
  - 8 Stryjek T. Ukrainska idea narodowa okresu miedzywojennego. Analiza wybranych koncepcji. - Wroclaw. - 2000. - S.407-408.
  - 9 Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX в. // Україна. - 1928. - № 2. - С.84.
  - 10 Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране. - К., 1991. - С.480-493.
  - 11 Бачинський Ю. Україна irredenta. 3 вид. - Берлін, 1924. - С. 94-95, 159-170.
  - 12 Франко І. Поза межами можливого // Зібр.тв. у 50 т. - Т. 45. - К., 1986. - С. 284, 285.
  - 13 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1. - Б.м., 1973. - С. 71.
  - 14 Кашпелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези та відкриті питання // <http://www.ukrhistory.narod.ru/text/kappeler/htm>.
  - 15 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т.1. - С.116.
  - 16 Грушевський М. Твори у 50 томах. - Т. 1. - Львів, 2002. - С. 308.
  - 17 Грушевський М. На руїнах // Там само. - С. 319.
  - 18 Грушевський М. Дорогою віків // Там само. - С. 321.
  - 19 Основний Закон Самостійної України Співки народу українського // Політологічні читання. - 1992. - № 3. - С. 202-210.
  - 20 Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX - початок XX ст.). - К., 1998. - С. 332-333.
  - 21 Авалов З. Областные сеймы (Федерализм) // Конституционное государство. Сб. статей. - СПб, 1905. - С. 354.
  - 22 Автономия, федерация и национальный вопрос. - М., 1906. - С. 15.
  - 23 Ященко А. Теория федерализма. - Юрьев, 1912. - С. 786.
  - 24 Грушевський М. Українці // Українознавство: Хрестоматія - посібник. У 2 кн.- Кн. 2. К., 1997. - С.327, 322
  - 25 В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. - К., 1994. - С.57, 70, 73.
  - 26 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. -Т. 1.- С.175
  - 27 Донцов Д. Третя Дума і національне питання // Слово.- 1909, №1.- С.5-7.
  - 28 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т.1. - С.178

- 29 Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжі // Збір. творів. - Т.45.- С.405.
- 30 Королів-Старий В. Товариство "Час у Києві" // Київська старовина.- 1997, № 1-2. -С. 62.
- 31 Докладніше див.: "Українське питання" в Російській імперії. - Ч. II. - К., 1999. - С. 392-396.
- 32 Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. У 2-х чч. - Ч.1.- К., 1997. - С.381.
- 33 Див.: Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні // Український історичний журнал. - 1996. - № 2. - С.56, 60.
- 34 Струве П. На разные темы // Русская мысль.- 1911 - № 1. - С. 184-187.
- 35 К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. - 1911. - № 5. - С.131.
- 36 Порш М.П. Струве в українській справі // Літературно-науковий вісник. - 1912. - Т.58. - С.325-326.
- 37 Петлюра С. Из русской печати // Украинская жизнь. - 1913. - № 3. - С.8.
- 38 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1.- С. 173-174.
- 39 Українське питання.- К., 1997.- С. 34, 37, 163.
- 40 Там само.- С. 20-21.
- 41 Ленін В. І. Кадети і націоналісти // Повне збір. тв. Т. 22.- К., 1972. - С. 149.
- 42 Ленін В. І. До питання про деякі виступи робітничих депутатів.// Там само.- С. 188.
- 43 Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. - Вид. 2-ге.- К., 1978.- С. 19-20.
- 44 Там само.- С. 25-26.
- 45 Національні процеси в Україні. Т. I.- С. 393-395.
- 46 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. I.- С. 137.
- 47 Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914.- Львів, 1927. - Ч. 2.- С. 721.
- 48 Донцов Д. Модерне москвофільство.- К., 1913.- С. 8-10.
- 49 Strujek T. Ukrainka idea narodowa okresu miedzywojennedo. - S. 123-124.
- 50 Див. Головченко В. Від "самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. - Х., 1996.- С. 143-145.
- 51 В. Л. Марксизм в костюмі імперіалізму // Дзвін.- 1914. - № 3.- С. 250-254.
- 52 Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії.- К., 1993.- С. 65.
- 53 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. - Т. 1. - К., 2002. - С. 40.
- 54 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. - С. 207-210.
- 55 Там само. - С. 220.
- 56 Там само. - С. 216-217.
- 57 Цит. за: Сарбей В.Г. Національне відродження України. - К., 1999. - С. 299.
- 58 Українознавство. Хрестоматія-посібник. Кн. 2. - К., 1997. - С. 418-420.
- 59 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1. - С. 222-223.
- 60 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. - Львів, 1994. - С. 89.
- 61 Див.: Шаблій О. Академік Степан Рудницький - фундатор української географії. - Львів-Мюнхен, 1993. - С. 94.
- 62 Передмова до кн.: Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. - С. 6.
- 63 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1. - С. 224-226.
- 64 Цит. за: Сарбей В.Г. Національне відродження України. - С. 305.
- 65 Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. - С. 76.
- 66 Див.: Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. - Прага, 1936. - С. 63-65.
- 67 Там само - С. 62.
- 68 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. - Т. I. - С. 35-36.
- 69 Див.: Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. - К., 1998. - С. 9-10.
- 70 Цит. за: Павко А. Між романтизмом і реалізмом // Пам'ять століть. - 2000. - № 4. - С. 78.
- 71 Докладніше див.: Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К., 1999. - С. 34-41.
- 72 Ленін В.І. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (тези) // Повне збір. творів. - Т. 27. - К., 1972.- С. 245.
- 73 Ленін В.І. Примітка "Від редакції" до статті "Україна і війна" // Повне збір. творів. - Т. 26. - К., 1972. - С. 121.
- 74 Див.: Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - К., 1978. - С. 105.
- 75 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1. - С. 237-255.
- 76 Українське питання. - С. 183.